

Μνήμων

Τόμ. 34 (2015)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΜΑΡΙΝΟΣ ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗΣ, Μια πλαστή πηγή για τις σφαγές του 1821 στη Θεσσαλονίκη: ο «Χαϊρουλλάχ Εφέντης» του Αβράαμ Ν. Παπάζογλου ►
ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Βενεζολισμός και εθνικό παρόδιον: το έργο της Κεντρικής Επιτροπής Εκατονταετηρίδας (1928-1933) ►
ΒΑΣΙΛΗΣ Α. ΜΠΟΓΙΑΤΖΗΣ, Ένας ξένος εναντίον φιλελευθερισμού και κομμουνισμού: ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος στο Αρχαίον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών ►
ΣΠΥΡΟΣ ΔΗΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Αστικός χώρος, κοινωνικά υποκείμενα και τουριστική ανάπτυξη. Η περίπτωση του Ηρακλείου, 1945-1960 ►
ΑΚΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, Οι τεχνολογικές αλλαγές στην παραγωγή σφραγίδων και ο αντίκτυπός τους στους εργάτες Τύπου. Η περίπτωση της Πάτρας μετά τον Β Παγκόσμιο Πόλεμο ►
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΙΩΣΙΦΙΔ, Ψυχής φάρμακα και ψυχής ιατρεία: βιβλία και βιβλιοθήκες στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΑΛΑΒΕΝΤΗΣ, Η θύρα του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (1958) και το δίλημμα: η ελληνική έρευνα μοχλός της εγχώριας ανάπτυξης ή συμβολή στο διεθνές μέτωπο της επιστήμης ►
Νεοελληνική εικονιστική προσωπογραφία. 12.000 προσωπογραφίες στο διαδίκτυο

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΙ

ΜΑΡΙΑΖΑ ΜΗΤΣΟΥ, Ο Χρίστος Μανουσαρίδης και η σκεπή της «δικανομηχανικής κινήσεως» ►
ΠΟΙΗ ΠΟΛΕΜΗ, Τυπογραφικές ανθρωποτυπογραφίες ►
ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΤΘΙΟΠΟΥΛΟΣ, Μια νέα αναλυτική και ερμηνευτική θεώρηση των απαρχών της ελληνικής τυπογραφίας

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Ελένη Φεσσά-Ερμμανούλ, Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, Έλλη Λεμονίδου, Άννα Καρακατσούλη, Κατερίνα Μπρέγκιανη, Σταυρούλα Α. Βερρόρου, Παναγιώτης Ζεστανάκης, Χρήστος Λούκας, Κώστας Γαργανάκης, Τζελίνα Χαριλάου

34

ΑΘΗΝΑ 2015

ΑΣΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ, 1945-1960

ΣΠΥΡΟΣ ΔΗΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.10174](https://doi.org/10.12681/mnimon.10174)

Copyright © 2016, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΗΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (2016). ΑΣΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ, 1945-1960. *Μνήμων*, 34, 97–124. <https://doi.org/10.12681/mnimon.10174>

ΣΠΥΡΟΣ ΔΗΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΣΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ, 1945-1960

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια η ανάπτυξη του τουρισμού στη χώρα μας έχει γίνει αντικείμενο ιστορικών μελετών. Οι δυο πιο πρόσφατες ιστορικές προσεγγίσεις –του Άγγ. Βλάχου και του Μιχ. Νικολακάκη– εστιάζουν στις κρατικές πολιτικές προώθησης του τουρισμού. Και οι δυο ερευνητές εντάσσουν την πολιτική προώθησης της τουριστικής ανάπτυξης στην προοδευτική διόγκωση, από τον Μεσοπόλεμο και εξής, της παρέμβασης του κράτους στην ελληνική οικονομία και κοινωνία. Στο πλαίσιο αυτό η πολιτική προώθησης του τουρισμού αποτελεί κεντρική επιλογή των ανώτερων πολιτικών και οικονομικών ελίτ της χώρας. Η επιλογή αυτή επηρεάζεται από τις ευρύτερες αλλαγές των ευρωπαϊκών κοινωνιών (εκσυγχρονισμός, εκδημοκρατισμός, εξέλιξη των μέσων μεταφοράς, πληρωμένες διακοπές για τους εργαζόμενους) και διαμορφώνει ένα νέο πεδίο κρατικής παρέμβασης στην οικονομία.¹ Οι μελέτες αυτές ασφαλώς διευρύνουν το πεδίο της έρευνας στον τουρισμό, καθώς εντάσσουν το ζή-

---

Συντομογραφίες υποσημειώσεων: ΒΔΒ: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη. ΕΤΕ: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος. ΠΙΟΠ: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς. ΠΥΤ: Περιφερειακή Υπηρεσία Τουρισμού. ΕΒΕΗ: Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Ηρακλείου. ΓΑΚ: Γενικά Αρχεία του Κράτους.

1. Άγγ. Βλάχος, *Τουριστική ανάπτυξη και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950): η ανάδυση ενός νεοτερικού φαινομένου, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2013. Μιχ. Νικολακάκης, *Τουρισμός και ελληνική κοινωνία την περίοδο 1945-1974*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Ρέθυμνο 2013.

τημα στους γενικότερους μετασχηματισμούς της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας. Δεν ερμηνεύουν όμως επαρκώς γιατί ορισμένες περιοχές της χώρας αναπτύχθηκαν τουριστικά ταχύτερα ή εντατικότερα από άλλες.

Θέση μου είναι ότι η προσέγγιση της τουριστικής ανάπτυξης ως κεντρικής κρατικής επιλογής δεν επαρκεί για την ερμηνεία της περίπτωσης του νομού Ηρακλείου και της Κρήτης γενικότερα. Βασική υπόθεσή μου, η οποία εξηγεί και τον όρο «περίπτωση» στον τίτλο, είναι ότι η τουριστική ανάπτυξη της περιοχής πρέπει να διερευνηθεί στο πλαίσιο της αλληλόδρασης των κρατικών πολιτικών και της ύπαρξης μιας «ενδογενούς» τοπικής δυναμικής. Έτσι, η μεταπολεμική τουριστική ανάπτυξη της περιοχής δεν μπορεί να ερμηνευθεί μονοσήμαντα ως απάντηση, αντίδραση ή παθητική συναίνεση της τοπικής κοινωνίας και των κοινωνικών υποκειμένων στις κρατικές πρωτοβουλίες ή στην έλλειψη αυτών, αλλά ως μια δυναμική αμφίδρομη διαδικασία που προϋποθέτει πιέσεις και αιτήματα προς το κεντρικό κράτος. Σαφώς η τοπική δυναμική δεν λειτουργεί ανεξάρτητα από τις κρατικές πολιτικές προώθησης του τουρισμού με τις οποίες συνδιαλέγεται.

Το ενδιαφέρον της τοπικής κοινωνίας και της τοπικής άρχουσας τάξης του Ηρακλείου για την τουριστική ανάπτυξη της περιοχής συνδέεται άμεσα με την ιδιαίτερη αρχαιολογική κληρονομιά και παράδοση του τόπου. Τα αρχαιολογικά ευρήματα των ξένων αποστολών στα τέλη του 19ου αιώνα θα διαφημίσουν την περιοχή στην Ευρώπη και παράλληλα θα εγκαινιάσουν τη δημιουργία μιας τοπικής παράδοσης λογιισύνης, που σχετίζεται στενά με το αρχαιολογικό παρελθόν. Η άρχουσα τάξη της πόλης δεν θα χρησιμοποιήσει το αρχαιολογικό παρελθόν της περιοχής απλά ως σύμβολο του κύρους της, αλλά θα συμμετάσχει ενεργά μέσω της τοπικής ελίτ των λογίων στη διαμόρφωση και νοηματοδότησή του.² Επίσης, μέλη της ίδιας τάξης, παράλληλα με τις παραδοσιακές εμπορικές τους δραστηριότητες, θα επενδύσουν στη διεθνή φήμη της περιοχής ιδρύοντας τουριστικές επιχειρήσεις (ξενοδοχεία, αντιπροσωπικές εταιρειών κρουαζιερόπλοιων) από τις αρχές της δεκαετίας του 1930, όταν μεγάλες αγγλικές ατμοπλοϊκές εταιρείες που μεταφέρουν περιηγητές από την Ιταλία στην Αίγυπτο, θα εντάξουν την επίσκεψη των αρχαιοτήτων της περιοχής στο πρόγραμμά τους.³

2. Για τη συγκρότηση της τοπικής λογιισύνης και τη σχέση με τις αρχαιολογικές ανακαλύψεις βλ. Ιωσήφ Χατζιδάκης, *Ιστορία του Κρητικού Μουσείου και των αρχαιολογικών ερευνών εν Κρήτη*, Αθήναι 1931.

3. Για τις κρουαζιέρες των αγγλικών ακτοπλοϊκών εταιρειών στο Ηράκλειο βλ. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Ηρακλείου, Διοικ. 1, Λιμενικό Ταμείο Ηρακλείου, φάκ. 188,

Οι πρώτες μελέτες για την τουριστική ανάπτυξη της περιοχής, που έγιναν στη δεκαετία του 1980 και του 1990, δεν εστιάζουν στην ιδιαίτερη σχέση της τοπικής κοινωνίας με τον αρχαιολογικό πλούτο της περιοχής. Πρόκειται κυρίως για εργασίες κοινωνιολόγων και ανθρωπολόγων, που ρητή ή άρρητη προϋπόθεσή τους είναι ότι το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον αποτελεί το προϋπάρχον πάγιο κεφάλαιο για την ανάπτυξη του τουρισμού, το οποίο πρέπει να αξιοποιηθεί από την τοπική κοινωνία προς όφελός της.⁴ Οι περισσότερες από αυτές τις μελέτες εστιάζουν στα περιορισμένα γεωγραφικά όρια ενός χωριού ή μιας παράλιας περιοχής (π.χ. Χερσόνησος, Μάλλια, Αγία Πελαγία). Τέλος, αντιμετωπίζουν την τουριστική ανάπτυξη είτε ως μια διαμάχη εκσυγχρονιστικών δυνάμεων (κρατικοί φορείς, επενδυτές, τοπικές ηγεσίες) με τους προσκολλημένους στην παραδοσιακή ζωή τοπικούς πληθυσμούς, είτε ως πεδίο παραγωγής και διαπραγματεύσης συλλογικών και υποκειμενικών ταυτοτήτων, που συγκροτούνται κυρίως στη βάση των διαφορετικών καταναλωτικών συνθηκών και στάσεων ζωής των ντόπιων και των τουριστών.⁵

Οι μελέτες των τελευταίων χρόνων από αρχαιολόγους και εθνογράφους στρέφουν την προσοχή τους στη σχέση της τοπικής κοινωνίας με την αρχαιολογική κληρονομιά της περιοχής.⁶ Οι μελέτες αυτές αναδεικνύουν

εγγ. Φ-N/2. Για τις πρώτες ξενοδοχειακές επιχειρήσεις στην πόλη του Ηρακλείου βλ. Αρχείο ΠΥΤ Κρήτης, Ξενοδοχεία Ν. Ηρακλείου, φάκ. Ελλάς.

4. Konstantinos Andriotis, «Local Authorities in Crete and the Development of Tourism», *The Journal of Tourism Studies* 13 (2002), σ. 53-62· Konstantinos Andriotis, «Tourism in Crete. A Form of Modernisation». *Current Issues in Tourism* 6 (2003), σ. 23-53· Maria Koysis, «Tourism and the Family in a Rural Cretan Community», *Annals of Tourism Research* 16 (1989), σ. 318-332.

5. Theano Terkenli, «Local Perceptions of Tourism Impacts on Place Identity: The Case of Northern Crete», *Tourism* 49 (2001), σ. 229-240· Vasiliki Galani-Moutafi, «The Self and the Other: Traveler, Ethnographer, Tourist», *Annals of Tourist Research* 27 (2000), σ. 203-224.

6. Γιάννης Χαμηλάκης, «Το αποικιακό, το εθνικό και το τοπικό: Κληρονομίες του μινωικού παρελθόντος», στο: Γ. Χαμηλάκης – Nicoletta Momigliano (επιμ.), *Αρχαιολογία και ευρωπαϊκή νεωτερικότητα. Παράγοντας και καταναλώνοντας τους «Μινωίτες»*, Αθήνα, Εικαστός Πρώτος, 2010, σ. 197-221· Philip Duke, *The Tourists Gaze, the Cretans Glimpse. Archaeology and Tourism on a Greek Island*, California, Left Coast Press, 2007· John Papadopoulos, «Inventing the Minoans: Archaeology, Modernity and the Quest for European Identity», *Journal of Mediterranean Archaeology* 18 (2005), σ. 87-149· Esther Solomon, «Constructing Local Identity through Archaeological Finds: the Case of Knossos», *Museological Review* 10 (2003), σ. 31-45.

δυο στοιχεία: πρώτον, ότι τα αρχαιολογικά ευρήματα της περιοχής, στο τέλος του 19ου αιώνα, δεν συγκροτούν ευθέως και άμεσα την αρχαιολογική κληρονομιά της περιοχής, καθώς αυτή προκύπτει από μια δημιουργική διαδικασία δόμησης, ορισμού και επανορισμού. Δεύτερον, αναδεικνύεται ότι η ίδια διαδικασία συνδέεται με ευρύτερες παρεμβάσεις στον χώρο για τη μνημειοποίηση στοιχείων του παρελθόντος ή την απόκρυψή τους από τη δημόσια θέα. Στη διαδικασία αυτή θα πρωτοστατήσουν οι αρχαιολόγοι και οι ειδικοί επιστήμονες (μηχανικοί, αρχιτέκτονες) των ξένων αποστολών από τα τέλη του 19ου αιώνα (Αγγλική και Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή), οι οποίοι θα διαμορφώσουν το πεδίο και για τους μεταγενέστερους γηγενείς και ξένους συναδέλφους τους. Στο πλαίσιο αυτό ο όρος «αρχαιολογική κληρονομιά» συγκροτείται από τον λόγο (discourse) και την εφαρμοζόμενη πρακτική ομάδων επαγγελματιών και ειδικών επιστημόνων. Οι «ειδικοί» μέσω της εκφοράς επιστημονικού λόγου «κατασκευάζουν» το αντικείμενο (χώρος, μνημείο, αξιοθέατο) και το νοηματοδοτούν επιβάλλοντας την ταύτισή του με συγκεκριμένα νοήματα και αναγνώσεις του.

Επομένως, στο σύνολο της βιβλιογραφίας φαίνεται να απουσιάζουν τα κοινωνικά υποκείμενα. Αφενός οι εργασίες, οι οποίες εστιάζουν στο μικρό επίπεδο, απομονώνουν την τουριστική ανάπτυξη των παράλιων περιοχών από το αστικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής, όπου κατοικούν τα κοινωνικά στρώματα που πρωτοστατούν στην τουριστική ανάπτυξη και στη διαχείριση του χώρου και του παρελθόντος, και αφετέρου οι μελέτες που προτάσσουν την «κατασκευή» της κληρονομιάς, του χώρου και του μνημείου μέσω κυρίαρχων λόγων, δεν αναζητούν τους τρόπους με τους οποίους οι φορείς των λόγων αυτών (ομάδες «ειδικών») και οι αντίστοιχες πρακτικές που αναπτύσσουν, συνδέονται με τα κοινωνικά υποκείμενα.

Η πόλη και η κληρονομιά της

Αν και η πόλη του Ηρακλείου είναι η πρώτη περιοχή του νομού και του νησιού που αναπτύσσεται τουριστικά και στην οποία γίνονται μεγάλες επενδύσεις ξενοδοχειακών υποδομών από τις αρχές της δεκαετίας του 1960, το γεγονός αυτό δεν αναδεικνύεται στη βιβλιογραφία,⁷ καθώς, όπως προαναφέρθηκε, δεν γίνεται αναφορά στα κοινωνικά υποκείμενα, την τοπική άρχουσα τάξη, τις προθέσεις και τις επιδιώξεις της. Η απουσία αυτή

7. Γεώργιος Σπ. Ζάρκος, *Η τουριστική αξιοποίηση της Κρήτης*, Υπουργείον Συντονισμού. Γενική Διεύθυνσις, Διεύθυνσις Επεξεργασίας Προγράμματος, Αθήναι 1962, σ. 5-14.

επίσης είναι υπεύθυνη για τη μη θεματοποίηση της σχέσης της αρχαιολογικής και ιστορικής κληρονομιάς της περιοχής με τη συζήτηση για τη διαχείριση του αστικού χώρου και την τουριστική ανάπτυξη της πόλης. Υπόθεσή μου είναι ότι στην αφετηρία της μεταπολεμικής τουριστικής ανάπτυξης της περιοχής και του νομού βρίσκεται η δημόσια συζήτηση και η σφοδρή αντιπαράθεση για τον εκσυγχρονισμό της πόλης, τη χρήση του αστικού χώρου και την τύχη των μεσαιωνικών και βενετικών κατάλοιπων.

Προκύπτει, λοιπόν, το ερώτημα τι είναι αυτό που διαφοροποιεί το Ηράκλειο από τις άλλες πόλεις, καθώς η δημόσια συζήτηση για τον αστικό χώρο διεξάγεται τα τελευταία χρόνια του 19ου και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα παράλληλα σε όλες τις πόλεις του νησιού και με κοινό περιεχόμενο τον εκσυγχρονισμό των δομών και των λειτουργιών τους.⁸ Αυτό που ξεχωρίζει το Ηράκλειο είναι ότι αυτή η συζήτηση αναζωπυρώνεται μεταπολεμικά και μετατρέπεται από το 1945 σε έντονη και μακροχρόνια αντιπαράθεση που θα απασχολήσει την τοπική κοινωνία μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1960. Η αντιπαράθεση αυτή, που δεν έχει ανάλογο στις άλλες πόλεις της Κρήτης, σχετίζεται με το γεγονός ότι το Ηράκλειο είναι το κέντρο της οικονομικής δραστηριότητας του νησιού. Οστόσο, το γεγονός αυτό δεν εξηγεί ευθέως και αυτόματα τη διαφορά.

Υποθέτω ότι η απάντηση πρέπει να αναζητηθεί σε τρεις παράγοντες: α) στην πίεση που άσκησαν από κοινού οι τοπικοί λόγιοι και η αρχαιολογική υπηρεσία Κρήτης –έδρα της ήταν η πόλη του Ηρακλείου– για τη διατήρηση των μεσαιωνικών και βενετικών κατάλοιπων της πόλης. Η πίεση αυτή, παρά τις κατεδαφίσεις που έγιναν στη διάρκεια της προπολεμικής περιόδου, θα διασώσει το σύνολο των οχυρώσεων και μέρος των ογκωδέστερων μεσαιωνικών και βενετικών οικοδομημάτων –που βρίσκονταν στις κεντρικές πλατείες και τις βασικές κυκλοφοριακές αρτηρίες της πόλης– (άξονας βορράς-νότος, δύση-ανατολή). β) Στη συγκέντρωση στην πόλη χρηματικών αποθεμάτων σε λίρες στη διάρκεια της κατοχής,

8. Η συζήτηση για τον εκσυγχρονισμό των πόλεων της Κρήτης συνδέεται με τη μετάβαση στο Αυτόνομο Καθεστώς και αργότερα με την ενσωμάτωση στο εθνικό κράτος. Για την πόλη του Ρεθύμνου κατά τα πρώτα χρόνια του Αυτόνομου Καθεστώτος βλ. ενδεικτικά «Εξωραϊσμός της πόλεως», εφημ. *Αναγέννησις*, αρ. 23, 06.06.1899, «Ο λιμάνι Ρεθύμνης», εφημ. *Αναγέννησις*, αρ. 24, 13.06.1899· «Λιμενικά», εφημ. *Κρητική Εφημερίς*, αρ. 52, 27.07.1902. Γενικότερα για τον εκσυγχρονισμό των πόλεων των νέων χωρών με την είσοδό τους στο ελληνικό κράτος βλ. Αλ. Καραδήμου-Γερολύμπου, «Πόλεις και πολεοδομία», στο: Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α1, *Οι απαρχές 1900-1922*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 242-247.

που μεταπολεμικά αναζητούσαν διέξοδο επένδυσης. Η υπόθεση αυτή βασίζεται στο γεγονός ότι οι Γερμανοί προχώρησαν σε μεγάλα οχυρωματικά και στρατιωτικά έργα στον νομό, την κατασκευή των οποίων ανέλαβαν τοπικές τεχνικές εταιρείες είτε μόνες τους, είτε σε σύμπραξη με εταιρείες εκτός νησιού.⁹ Επίσης, στη διάρκεια της κατοχής έγινε υποχρεωτική η συγκέντρωση των βασικών εξαγωγίμων προϊόντων (ελαίου, σταφίδας) με πολύ χαμηλό αντίτιμο για τους παραγωγούς. Το γεγονός της υποχρεωτικής συγκέντρωσης σε χαμηλές τιμές (επιπλέον η εξόφληση του παραγωγού γινόταν με πληθωριστικό νόμισμα), σε συνδυασμό με το ότι σε πολεμική περίοδο οι μεταφορές ήταν επισφαλείς, αύξησε σε μεγάλο βαθμό τα κέρδη εμπόρων και εξαγωγέων που εξασφάλιζαν άδεια εμπορίας από τις γερμανικές αρχές.¹⁰ Ακόμα, την ίδια εποχή οι εξαγωγείς και οι έμποροι ωφελήθηκαν και από την εξόφληση των συσσωρευμένων προπολεμικών χρεών με κατοχικό πληθωρικό νόμισμα.¹¹ Τέλος, την υπόθεση αυτή φαίνεται να επιβεβαιώνουν οι λίστες (1945) των φορολογηθέντων πλουτισάντων στη διάρκεια της κατοχής, που περιλαμβάνουν το σύνολο των οικονομικών παραγόντων της πόλης και των μεγαλύτερων εταιρειών.¹² γ) Στη μεγάλη πίεση επί των βασικών πόρων της πόλης, όπως είναι τα αστικά ακίνητα, λόγω της συγκέντρωσης στην

9. Μιχάλης Σπυριδάκης, «Οχυρωματικά πολεμικά έργα των γερμανικών κατοχικών δυνάμεων κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στην περιοχή του αεροδρομίου Τυμπακίου Μεσαράς», στο: Έφη Ψιλάκη – Μ. Δρακιάκης (επιμ.), *Εν Γορτύνη και Αρκαδία εγένετο... Πρακτικά Α' Διεθνούς Διεπιστημονικού Συνεδρίου Γόρτυνας, Ιερά Μητρόπολη Γορτύνης και Αρκαδίας – Περιφέρεια Κρήτης – Ιατρική Σχολή Πανεπιστημίου Κρήτης – ΤΕΙ Κρήτης, Βαλκανική Ακαδημία Ιατροδικαστικών Επιστημών, Ηράκλειο 2014*, σ. 539-551.

10. Βασίλης Μανουσάκης, «Η Κρήτη της “Νέας Ευρώπης”. Οικονομία, κοινωνία και η εμπειρία της κατοχής», στο: Κλαίρη Μιτσστάκη (επιμ.), *Μέρες του '43. Η καθημερινή ζωή στην κατοχική Κρήτη, Πεπραγμένα Επιστημονικού Συμποσίου*, Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, Ηράκλειο 2012, σ. 132-133.

11. Το ζήτημα της πληρωμής των χρεών, στην κατοχή, με πληθωριστικό νόμισμα εμφανίζεται συχνά στις στήλες του μεταπολεμικού τοπικού τύπου. Ενδεικτικά βλ. «Η φορολογική παραζάλη», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 380, 26.01.1952· Θεόδωρος Κουφάκης, «Οι γεωργικοί οργανισμοί», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 680, 27.01.1953.

12. Πολύ μεγάλος αριθμός τοπικών οικονομικών παραγόντων κατηγορείται για οικονομική συνεργασία με τις αρχές κατοχής. Βλ. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Ηρακλείου, Δικ. 7.1, Βιβλία – Κατάστιχα, «Βιβλίο Αποφάσεων Ειδικού Δικασ. Ηρακλείου, από 22-9-1945»: «Άρχισε τις εργασίες της η φορολογική επιτροπή για τους πλουτισάντες επί κατοχής», εφημ. *Ελεύθερη Γνώμη*, αρ. 206, 17.07.1945· «Οι αποφάσεις της επιτροπής πλουτισάντων μέχρι σήμερα», εφημ. *Ελεύθερη Γνώμη*, αρ. 247, 07.09.1945.

πόλη πληθυσμών από την ενδοχώρα του νησιού, οι οποίοι αναζητούν επαγγελματική αποκατάσταση και στέγαση.¹³

Η συζήτηση για τον αστικό χώρο και τα μνημεία της πόλης

Στη μελέτη αυτή θα επικεντρωθώ στη δημόσια συζήτηση που αναπτύσσεται για τον εκσυγχρονισμό της πόλης, τη χρήση του αστικού χώρου και την τουριστική ανάπτυξη της πόλης. Ο πρώτος μεταπολεμικός κύκλος της συζήτησης ξεκινάει στο τέλος του 1945, λόγω της επικείμενης σύνταξης ενός νέου πολεοδομικού σχεδίου, και ατονεί σταδιακά μέχρι και το 1965, όταν δημοσιεύεται νέα μελέτη για το σχέδιο πόλης από τον αρχιτέκτονα Αριστομένη Προβελέγγιο.¹⁴ Στο επίκεντρο αυτής της συζήτησης είναι τα προβλήματα ανοικοδόμησης και επέκτασης της πόλης, που σχετίζονται με την τύχη των οχυρώσεων και των άλλων μεσαιωνικών και βενετικών οικοδομημάτων.

Η περίοδος από το 1945 μέχρι το 1960 μπορεί να χωριστεί σε δυο ενότητες με ορόσημο το 1954, καθώς στο έτος αυτό δημοσιεύεται το οριστικό σχέδιο της εντός των τειχών πόλης και επίσης η λίστα με τις αρχαιότητες της πόλης που διατηρούνται ή κατεδαφίζονται.¹⁵ Στο εξής η έντονη αντιπαράθεση που αφορούσε τις βασικές οδικές αρτηρίες και τις κεντρικές πλατείες, στις οποίες βρίσκονταν βενετικά και μεσαιωνικά κτίσματα, θα σημειώσει ύφεση. Από το 1955 η συζήτηση θα εστιαστεί και σε περιοχές εκτός των τειχών, στις οποίες επεκτείνεται η πόλη. Την ίδια χρονιά θα ξεκινήσει η αναστήλωση και «αξιοποίηση» ενός ογκώδους μεσαιωνικού μνημείου στο κεντρικότερο σημείο της πόλης, του ναού του Αγίου Μάρκου στην πλατεία Ελευθερίου Βενιζέλου (Λιοντάρια). Το 1954, τέλος, θα ξεκινήσει ένας κύκλος τουριστικής επένδυσης στην πόλη με την ανέγερση τριών ξενοδοχειακών μονάδων.¹⁶

Η συζήτηση για τη διαμόρφωση του αστικού χώρου και τα μνημεία της πόλης στο πλαίσιο της τοπικής κοινωνίας επικεντρώνεται σε τρεις κατευθύνσεις: α) δημιουργία άνετων οδικών αξόνων που θα διευκολύνουν και θα επιταχύνουν τη μεταφορά της αγροτικής παραγωγής του νησιού

13. Βλ. «Η στέγασις», εφημ. *Νίκη*, αρ. 34, 25.11.1944· «Η έλλειψις στέγης εις την πόλιν του Ηρακλείου», εφημ. *Νέον Φως*, αρ. 1, 30.10.1948.

14. ΒΔΒ, Τμήμα Αρχείων, Πρακτικόν δημοτικού συμβουλίου Ηρακλείου 1945, Συνεδρίασις της 23ης Νοεμβρίου 1945, θέμα 4ο.

15. «Μια λογική απόφασις», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 1250, 15.12.1954.

16. Αρχείο ΠΥΤ Κρήτης, Ξενοδοχεία Ν. Ηρακλείου, φάκ. Κοσμοπολίτ, Κνωσσός, Αστήρ.

προς το λιμάνι της πόλης. β) Οριοθέτηση του αστικού χώρου σε ζώνες βιοτεχνικής, εμπορικής λειτουργίας και αναψυχής. γ) Αντιμετώπιση των προβλημάτων στέγασης (οικιακής και επαγγελματικής), που είχε οξυνθεί μετά τον βομβαρδισμό της πόλης και τις μετακινήσεις των πληθυσμών, τα οποία επέφερε ο πόλεμος.¹⁷

Η διαφωνία που ανακύπτει, σχετίζεται με τον βαθμό που η υλοποίηση των προηγούμενων προτάσεων θα θίξει το δικαίωμα της ιδιοκτησίας και θα περιορίσει την ιδιωτική πρωτοβουλία στην ανοικοδόμηση της πόλης. Στη γενικότερη αυτή διαφωνία εντάσσεται και η αντιπαράθεση για την κατεδάφιση ή μη των βενετικών οχυρώσεων και των μεγάλων μεσαιωνικών οικοδομημάτων στους κεντρικούς άξονες της πόλης.

Σε αυτή τη φάση της συζήτησης οι αντιπαρατιθέμενες απόψεις διαμορφώνονται με βάση την υποστήριξη του προτεινόμενου νέου πολεοδομικού σχεδίου (1946) ή του παλαιότερου, του 1936.¹⁸ Αφετηρία της αντιπαράθεσης είναι η σύσκεψη που θα συγκαλέσει το ΕΚΗ, στο τέλος του 1945, για την ανοικοδόμηση. Στη σύσκεψη θα υποστηριχθεί το νέο σχέδιο και οι γενναίες απαλλοτριώσεις που προϋποθέτει, και θα διατυπωθεί το αίτημα της συμμετοχής του κράτους στην ανοικοδόμηση της πόλης με ειδικό κρατικό ταμείο για τις απαλλοτριώσεις, και στην αντιμετώπιση του στεγαστικού ζητήματος. Επίσης, στη σύσκεψη αυτή θα ζητηθεί η διάνοιξη των τειχών σε συγκεκριμένα σημεία και η διαμόρφωσή τους σε χώρο αναψυχής.¹⁹

Απάντηση στη σύσκεψη αυτή είναι η επόμενη που συγκαλεί η «Επιτροπή κατά του νέου σχεδίου», την οποία συγκροτούν εύποροι ιδιοκτήτες της πόλης. Οι τελευταίοι ζητούν επιστροφή στο σχέδιο του 1936 με το επιχείρημα ότι το νέο σχέδιο θίγει την ιδιοκτησία με τις απαλλοτριώσεις που προτείνει, και εμποδίζει την ιδιωτική πρωτοβουλία να αντιμετωπίσει το ζήτημα της στέγασης. Παράλληλα, υποστηρίζουν ότι η κατεδάφιση των τειχών είναι απαραίτητη για την επέκταση της πόλης και την αντιμετώπιση του προβλήματος της στέγασης. Ταυτόχρονα, προωθούν

17. Ι. Τσομπανάκης – Ι. Βαρκαράκης, «Τα τοπικά μας ζητήματα. Πώς είνε και πώς θα γίνη το Ηράκλειον. Μια εμπεριστατωμένη έκθεση», εφημ. *Νέα Χρονικά*, αρ. 29, 11.02.1946, αρ. 30, 12.02.1946, αρ. 31, 13.02.1946, αρ. 32, 14.02.1946, αρ. 33, 16.02.1946· «Το πολεοδομικό πρόβλημα του Ηρακλείου», εφημ. *Ελεύθερη Γνώμη*, αρ. 116, 03.04.1945, αρ. 117, 04.04.1945, αρ. 118, 05.04.1945· «Το πολεοδομικό ζήτημα. Το σχέδιο πόλεως αφορά όλο το λαό», εφημ. *Ελεύθερη Κρήτη*, αρ. 301, 21.11.1945.

18. ΒΔΒ, Τμήμα Αρχείων, Πρακτικόν δημοτικού συμβουλίου Ηρακλείου 1946, Συνεδρίασις της 22ας Φεβρουαρίου 1946, θέμα 6ο.

19. «Η πανηρακλειώτικη σύσκεψη», εφημ. *Ελεύθερη Κρήτη*, αρ. 238, 29.12.1945.

την άποψη ότι οι ογκώδεις μεσαιωνικοί ναοί (Άγιος Μάρκος – Τεφετ-δάρ τζαμί, Σαν Σαλβατόρε – Βαλιδέ τζαμί, ναός Πέτρου και Παύλου – Σουλτάν Ιμπραχίμ τζαμί) σε κεντρικές πλατείες και άξονες της πόλης πρέπει να αξιοποιηθούν ως οικοπέδα, για να αντιμετωπιστεί το οξύ πρόβλημα της έλλειψης χώρων στο κέντρο της πόλης.²⁰

Στο εξής η αντιπαράθεση θα συνεχιστεί στις σελίδες του τοπικού τύπου. Ο κεντρώος και δεξιός τύπος υιοθετεί τις απόψεις της «Επιτροπής κατά του σχεδίου» και υποστηρίζει την εφαρμογή του παλαιού σχεδίου.²¹ Πολλοί αρθρογράφοι, μεταξύ των οποίων και παράγοντες της τοπικής πολιτικής ζωής, ανώτεροι κρατικοί υπάλληλοι της πόλης και τεχνικοί επιστήμονες, υποστηρίζουν ότι οι οχυρώσεις είναι ενθύμιο εποχών δουλείας και ένδειξη καθυστέρησης. Οι ίδιοι προτείνουν την κατεδάφιση των τειχών και την οικοπεδοποίησή τους για την αντιμετώπιση του στεγαστικού προβλήματος. Τα βασικά επιχειρήματα είναι: α) η λύση αυτή είναι η πιο φτηνή, καθώς πρόκειται για χώρο δίπλα στην πόλη, επομένως δεν θα χρειαστεί η κατασκευή δαπανηρών υποδομών για την επέκταση της πόλης. β) Η προσφορά οικοπέδων θα μειώσει τις τιμές, γεγονός που θα επιτρέψει στην ιδιωτική πρωτοβουλία να οικοδομήσει καλαίσθητα και υγιεινά κτήρια εντός των τειχών με τη συγκέντρωση μικρών οικοπέδων.²²

Οι απαντήσεις στα επιχειρήματα αυτά προέρχονται από τον αριστερό τύπο, τους τοπικούς λόγιους της «επιτροπής διάσωσης μεσαιωνικών μνημείων» και από την τοπική Αρχαιολογική Υπηρεσία. Όλοι οι προηγούμενοι εστιάζουν στην κρατική παρέμβαση για την ανοικοδόμηση της πόλης. Μέλη της «Επιτροπής διάσωσης μεσαιωνικών μνημείων» τονίζουν την πολύ μεγάλη αρχιτεκτονική και ιστορική σημασία των τειχών, υπερασπίζονται

20. ΒΔΒ, Τμήμα Αρχείων, Πρακτικόν δημοτικού συμβουλίου Ηρακλείου 1946, Συνεδρίασις της 3ης Ιουνίου 1946, θέμα 6ο. «Η προχθεσινή συγκέντρωση κατά του σχεδίου πόλης», εφημ. *Ελεύθερη Γνώμη*, αρ. 427, 14.05.1946· «Η πόλις... του παραμυθιού», εφημ. *Δράσις*, αρ. 277, 14.05.1946· «Το επίμαχον ζήτημα. Η συζήτησις διά το σχέδιον πόλεως. Ανακοίνωσις επιτροπής», εφημ. *Πατρίς*, αρ. 95, 13.10.1946.

21. «Το σχέδιον της πόλεως», εφημ. *Ιδη*, αρ. 5379, 08.05.1946· «Υποπτος συνηγορία», εφημ. *Ιδη*, αρ. 5386, 23.05.1946· «Το σχέδιον πόλεως», εφημ. *Πατρίς*, αρ. 51, 22.08.1946· «Τι πρέπει να έχη υπ' όψιν του το Δημοτ. Συμβούλιον Ηρακλείου», εφημ. *Πατρίς*, αρ. 84, 01.10.1946.

22. Γ. Καρούζος, «Δύο φλέγοντα τοπικά ζητήματα», εφημ. *Νέα Χρονικά*, αρ. 25, 14.01.1946· Μ. Λογιάδης, «Τα τείχη του Ηρακλείου», εφημ. *Νέα Χρονικά*, αρ. 27, 28.01.1946· Εμμ. Λυδάκης, «Τα τείχη του Ηρακλείου», εφημ. *Νέα Χρονικά*, αρ. 30, 18.02.1946· Στεφ. Σαριδάκης, «Τα τείχη και η τύχη της πόλεως», εφημ. *Νέα Χρονικά*, αρ. 32, 08.04.1946· Κ. Βαρβεράκης, «Το σχέδιον της πόλεως», εφημ. *Πατρίς*, αρ. 118, 27.11.1946, αρ. 119, 28.11.1946.

τον «εθνικό» χαρακτήρα τους και αιτούνται τη διατήρηση των τειχών για μελλοντική τουριστική αξιοποίηση. Ταυτόχρονα, η τοπική Αρχαιολογική Υπηρεσία αντιδρώντας σε έκθεση των μηχανικών του δήμου, η οποία προέβλεπε την κατεδάφιση των μεσαιωνικών ναών στις κεντρικές πλατείες της πόλης (πλατεία Κορνάρου, πλατεία Ελ. Βενιζέλου [Λιοντάρια]), παρεμβαίνει στο Δημοτικό Συμβούλιο και προτείνει την ανακήρυξή τους σε μνημεία.²³ Από τη μεριά του ο φιλοεαμικός τύπος θα τονίσει ότι η πολεοδομία και η ανοικοδόμηση δεν πρέπει να αφεθούν αποκλειστικά στην ιδιωτική πρωτοβουλία, καθώς αυτό θα οδηγήσει σε κερδοσκοπία επί των ακινήτων και στην ανάπτυξη της τοκογλυφίας. Στο ζήτημα των τειχών προωθεί την άποψη για διατήρησή τους και διάνοιξη σε συγκεκριμένα σημεία. Το σκεπτικό είναι ότι τόσο η επέκταση της πόλης και η δημιουργία υποδομών εκτός τειχών όσο και η ίδια η διάνοιξη θα απορροφήσουν πολυάριθμο εργατικό δυναμικό και θα συντελέσουν στην αντιμετώπιση της ανεργίας.²⁴

Η δημόσια αντιπαράθεση γύρω από τα ζητήματα αυτά περιορίζεται στα τέλη του 1947. Το γεγονός αυτό οφείλεται στην απουσία της μιας πλευράς, λόγω του κλεισίματος του αριστερού τύπου, την απαγόρευση οικοδόμησης σε κεντρικά σημεία της πόλης, που αποφασίζει το Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, και την ανακήρυξη των μεσαιωνικών ναών του κέντρου της πόλης σε μνημεία.²⁵ Ωστόσο, το Δημοτικό Συμβούλιο συνεχίζει να διαπραγματεύεται με το Υπουργείο Ανοικοδομήσεως προτάσεις αναθεώρησης του σχεδίου πόλης και να συζητά ενστάσεις και αιτήσεις τροποποίησης των δημοτών.²⁶

23. ΒΔΒ, Τμήμα Αρχείων, Πρακτικόν δημοτικού συμβουλίου Ηρακλείου 1946, Συνεδρίασις της 9ης Οκτωβρίου 1946, θέμα 9ο. Ν. Πλάτωνας, «Τα τείχη του Ηρακλείου», εφημ. *Νέα Χρονικά*, αρ. 26, 21.01.1946· Στ. Σπανάκης, «Τα τειχιά του Ηρακλείου», εφημ. *Νέα Χρονικά*, αρ. 27, 28.01.1946· Νίκ. Τωμαδάκης, «Τα τείχη του Ηρακλείου», εφημ. *Νέα Χρονικά*, αρ. 34, 21.04.1946.

24. «Η διάνοιξη των τειχών και η πολύπλευρη σημασία της», εφημ. *Ελεύθερη Κρήτη*, αρ. 639, 26.05.1947, αρ. 640, 27.05.1947· «Εναέριοι δρόμοι», εφημ. *Ελεύθερη Γνώμη*, αρ. 425, 11.05.1946· «Το στεγαστικό ζήτημα και η ανοικοδόμηση της πόλης», εφημ. *Ελεύθερη Γνώμη*, αρ. 695, 26.04.1947· «Συζητήθηκε χθες το ζήτημα σχεδίου πόλης», εφημ. *Ελεύθερη Γνώμη*, αρ. 696, 27.04.1947.

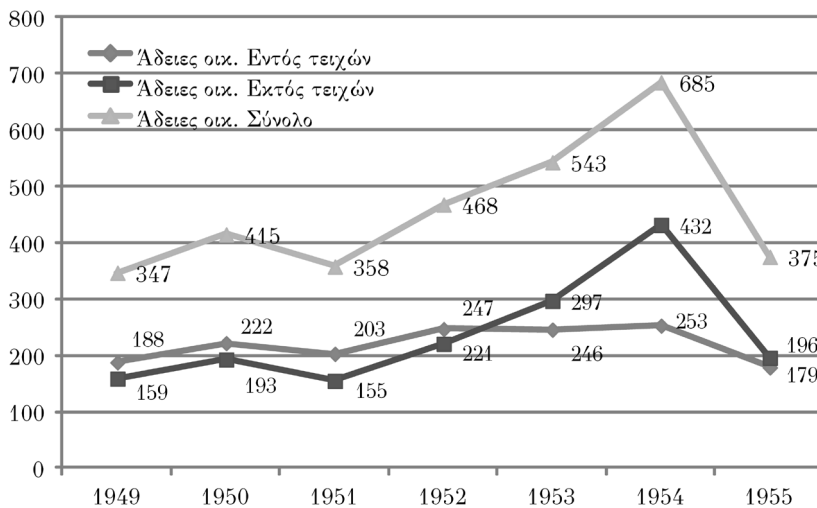
25. Για την αναστολή της εφαρμογής του νέου σχεδίου βλ. ΒΔΒ, Τμήμα Αρχείων, Πρακτικόν δημοτικού συμβουλίου Ηρακλείου 1947, Συνεδρίασις της 1ης Δεκεμβρίου 1947, θέμα. 15ο. Για τις ανακηρύξεις μνημείων βλ. «Περί κηρύξεως ως ιστορικών διατηρητέων μνημείων Μεσαιωνικών τινών μνημείων της πόλεως Ηρακλείου», *Φύλλον Εφημερίδος της Κυβερνήσεως*, τχ. 1ον, αρ. φύλλου 45, 18.03.1947.

26. ΒΔΒ, Τμήμα Αρχείων, Πρακτικόν δημοτικού συμβουλίου Ηρακλείου 1948, Συνεδρίασις της 27ης Ιανουαρίου 1948, θέμα 25ο.

Η αντιπαράθεση αναπαράγεται τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950 και η συζήτηση παίρνει νέα τροπή. Αφορά περισσότερο την εντός των τειχών πόλη και κυρίως την κεντρική περιοχή που ορίζει η νοητή περίμετρος του σημείου όπου τέμνονται οι δυο βασικές οδικές αρτηρίες με διεύθυνση από βορρά προς νότο (θάλασσα – νότια τείχη) και από τα δυτικά προς τα ανατολικά και στις πλατείες του χώρου αυτού. Πρόκειται για την περιοχή στην οποία κατά πλειονότητα έχουν τις αστικές ιδιοκτησίες τους τα ανώτερα στρώματα της πόλης, αλλά και στην οποία βρίσκονται τα ογκώδη βενετικά και μεσαιωνικά οικοδομήματα της πόλης.²⁷

Η συζήτηση για τον αστικό χώρο διεξάγεται παράλληλα με έναν κύκλο επένδυσης στην πόλη, που ξεκινάει από το 1949 και περιλαμβάνει αξιοποίηση των οικοπέδων εντός των τειχών. Σαφείς ενδείξεις της διόγκωσης της οικοδόμησης στον αστικό χώρο είναι η μεγάλη αύξηση των αδειών οικοδόμησης και της εισαγωγής οικοδομικών υλών, όπως ξυλεία καιτσιμέντα.²⁸

Γράφημα 1. Οικοδομικές άδειες στην πόλη του Ηρακλείου, 1949-1955

Πηγή: Αταξινόμητο Αρχείο Διεύθυνσης Πολεοδομίας Δήμου Ηρακλείου, Βιβλία – Κατάστιχα, Οικοδομικές άδειες 1949-1955.

27. Αριστομένης Προβελέγγιος, *Μελέτη ρυθμιστικού σχεδίου Ηρακλείου*, τεύχος Α΄-Β΄, Υπουργείον Συντονισμού – Υπηρεσία Περιφερειακής Αναπτύξεως Κρήτης, Αθήνα 1967, σ. 45, 50.

28. Αταξινόμητο Αρχείο ΕΒΕΗ, Βιβλία – Κατάστιχα, «Εισαγωγικά & Αποβιβαζόμενα ΚΑΤ' ΕΙΔΟΣ, ποσότητα και αξίαν, 1927-1970», σ. 12-13.

Ταυτόχρονα, από το 1951 πυκνώνουν στον τοπικό τύπο οι αναφορές για τον οικοδομικό οργανισμό στην πόλη αλλά και για τα προβλήματα που προκαλούν στην κυκλοφορία τα μπάζα από τις ανεγειρόμενες οικοδομές. Στο πλαίσιο αυτό πρέπει να ενταχθεί και η προσπάθεια της δημοτικής αρχής να εξασφαλίσει πόρους ή δανειοδότηση για την κατασκευή αστικών υποδομών.²⁹ Η μεγάλη αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας εξελίσσεται παράλληλα με τις επενδύσεις στην ευρύτερη τοπική οικονομία και τις προσδοκίες που δημιουργούν οι δανειοδοτήσεις από το σχέδιο Μάρσαλ, που ξεκινούν στο τέλος του 1948. Ωστόσο, όταν οι περικοπές του σχεδίου αυτού το 1952 αναστέλλουν τη δανειοδότηση προς την τοπική οικονομία (π.χ. ψυγείο στο λιμάνι) ή ακυρώνουν άλλες (ξενοδοχείο μεγάλης δυναμικότητας), η ιδιωτική οικοδόμηση συνεχίζεται με αμείωτο ρυθμό και κάμπτεται για ένα διάστημα από το 1954.³⁰

Ο κύκλος της επένδυσης στον αστικό χώρο, που ξεκινά το 1949, συνδέεται με την άρση απαγόρευσης οικοδόμησης από το αρμόδιο Υπουργείο, αλλά επίσης σχετίζεται με δυο ακόμα γεγονότα:³¹ από τη μια η συγκυρία είναι ευνοϊκότερη για την αξιοποίηση των αποθησαυρισμένων χρηματικών διαθέσιμων από την περίοδο της κατοχής στην ανέγερση οικοδομών, όταν πλέον οι δίκες (για οικονομική συνεργασία) στα ειδικά δικαστήρια δωσίλογων «έχουν ξεχαστεί» στο κλίμα του Εμφυλίου πολέμου. Από την άλλη τα προβλήματα στις καλλιέργειες σουλτανίνας, λόγω ξηρασιών τα δυο πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950, και οι περιορι-

29. Για την οικοδόμηση στην πόλη βλ. «Δρόμοι μετά εμποδίων», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 564, 05.09.1952· «Να παραταθεί η ισχύς του ΚΗ΄ ψηφίσματος», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 659, 31.12.1952. Για το ζήτημα των υποδομών της πόλης βλ. ΒΔΒ, Τμήμα Αρχείων, Πρακτικόν δημοτικού συμβουλίου Ηρακλείου 1951, Συνεδριάσεις της 28ης Ιουνίου 1951, θέμα 1ο.

30. Για τις επενδύσεις στην τοπική οικονομία από το 1948 βλ. ενδεικτικά Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, GR ΠΙΟΠ FOA2/SE2/SS2/FI21023, *Λιμενικόν Ταμείον Ηρακλείου, Παγοποιεῖον – Ψυγείον, 1948-1972* και GR ΠΙΟΠ FOA2/SE2/SS2/FI21039, *Οινοποιητικὸς Συνεταιρισμὸς Αρχανῶν Ηρακλείου Κρήτης, 1949-1972*. Για την περιστολή των δανειοδοτήσεων από το σχέδιο Μάρσαλ προς την τοπική οικονομία βλ. ενδεικτικά Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ, φάκ. Α1Σ44Υ15Φ136, υποφάκ. Αρ. αιτ. 2938, «Ξενοδοχειακά και τουριστικά επιχειρήσεις Γ. Δασκαλάκης και Σια» Ο.Ε. (200 χιλ. δολ.).

31. Ο κύκλος επένδυσης στην ανοικοδόμηση της πόλης συνεπάγεται ότι πριν το 1949 δεν είχαμε την παραμικρή εκδήλωση οικοδομικής δραστηριότητας. Οικοδομές ανεγείρονταν ακόμα και στις υπό απαγόρευση ζώνες της πόλης. Βλ. ΒΔΒ, Τμήμα Αρχείων, Πρακτικόν δημοτικού συμβουλίου Ηρακλείου 1948, Συνεδριάσεις της 28ης Απριλίου 1948, θέμα 1ο.

στικές πολιτικές στη βραχυπρόθεσμη και μεσοπρόθεσμη τραπεζική χρηματοδότηση των εξαγωγέων του προϊόντος περιορίζουν τη διοχέτευση πόρων από την πόλη στην αγροτική οικονομία και συντελούν στη μείωση των καλλιεργούμενων εκτάσεων σουλτανίνας.³²

Οι καλλιέργειες σουλτανίνας στον νομό επεκτείνονται από 52.838 στρέμματα το 1945 σε 96.583 στρέμματα το 1950. Μάλιστα, η μεγάλη αύξηση εντοπίζεται κυρίως στην επαρχία Τεμένους, την πλησιέστερη στην πόλη περιοχή, όπου βρίσκονται οι αγροτικές ιδιοκτησίες των εύπορων κατοίκων της πόλης.³³ Αντίθετα, όπως φαίνεται και στο γράφημα 2, η καλλιέργεια σουλτανίνας στην Κρήτη υποχωρεί μεταξύ 1950 και 1955, γεγονός σημαντικό για τον νομό Ηρακλείου, καθώς αυτός αντιπροσωπεύει διαχρονικά πάνω από το 90% των καλλιεργήσιμων εκτάσεων σουλτανίνας στο νησί. Τέλος, η κάμψη της επένδυσης στα αστικά ακίνητα από το 1954 πιθανόν συνδέεται με την υποτίμηση της δραχμής σε σχέση με το δολάριο, το 1953, η οποία κάνει πιο ελκυστική τη διοχέτευση των πόρων στη χρηματοδότηση της παραγωγής και εξαγωγής τοπικών γεωργικών προϊόντων, γεγονός που απεικονίζεται και στο γράφημα, με την επέκταση των καλλιεργούμενων εκτάσεων σουλτανίνας από το 1955 και εξής.³⁴

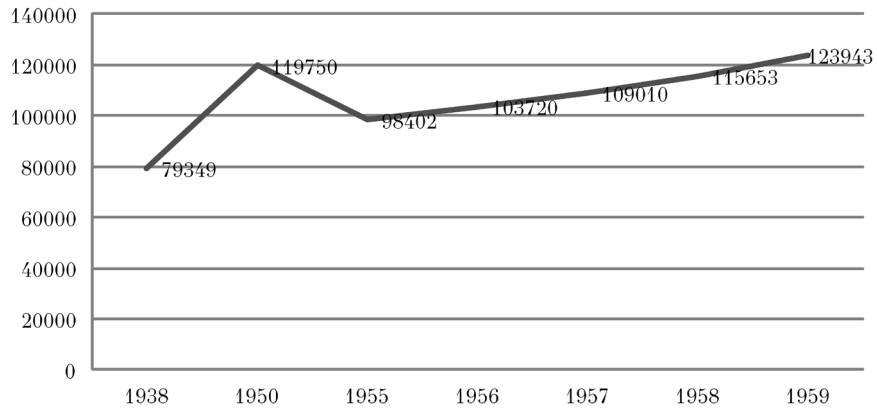
Η πίεση των διαθέσιμων πόρων που αναζητούν διέξοδο στην ανοικοδόμηση, η εκκρεμότητα της διαμόρφωσης σταθερού πολεοδομικού σχεδίου και το βάρος της προηγούμενης συζήτησης για την τύχη των οχυρώσεων και των βενετικών και μεσαιωνικών οικοδομημάτων στα κεντρικά σημεία της πόλης, οι προοπτικές και οι προσδοκίες που δημιουργεί το

32. Για το ζήτημα της ξηρασίας βλ. «Η ξηρασία των αμπελώνων», εφημ. *Δράσις*, αρ. 4396, 11.04.1951· «Οι άμπελοι και η ξηρασία», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 194, 15.06.1951. Για το ζήτημα των πιστοδοτήσεων των εμπορών βλ. «Οι έμποροι και το Ηράκλειο», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 357, 29.12.1951, «Η πιστοδότησις του εξαγωγικού εμπορίου», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 473, 20.05.1952· «Αι απόψεις του τοπικού εμπορίου για τα φλέγοντα τοπικά ζητήματα», εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 1500, 07.07.1952.

33. Αταξινόμητο Αρχείο ΕΒΕΗ, Βιβλία – Κατάστιχα, «Στατιστικά κ.λπ. πληροφορία επί παραγωγής φυσικών και βιομηχ. Προϊόντων από του έτους 1935-1957», σ. 2-3.

34. Τη διοχέτευση τοπικών πόρων και τη μεγάλη επέκταση των καλλιεργειών σουλτανίνας, μετά την αναπροσαρμογή της ισοτιμίας μεταξύ δραχμής και δολαρίου, καταδεικνύουν πολλοί εξαγωγείς της πόλης ως τη βασική αιτία των προβλημάτων υπερπαραγωγής του προϊόντος στα τέλη της δεκαετίας του 1950. Ενδεικτικά βλ. Εμμ. Μιχ. Βασιλάκης, «Ενώπιον του αδιεξόδου της εξαγωγής σουλτανίνας», εφημ. *Πατρίς*, αρ. 4318, 12.03.1961· του ίδιου, «Το εξαγωγικόν εμπόριον σουλτανίνας», εφημ. *Πατρίς*, αρ. 4322, 17.03.1961.

Γράφημα 2. Καλλιέργειες σουλτανίνας σε χιλιάδες στρέμματα στην Κρήτη, 1938-1959

Πηγή: Γεωργική και Κτηνοτροφική στατιστική της Ελλάδος, 1938, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας – Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήναι 1939· Αποτελέσματα γεωργικής απογραφής της Ελλάδος έτους 1950, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, Αθήναι 1958· Δημ. Α. Οικονομόπουλος, Κρήτη. Η γεωργική οικονομία της νήσου, Μελέται Οικονομικής Αναπτύξεως, Αθήναι 1965.

σχέδιο Μάρσαλ και για την τουριστική αξιοποίηση της περιοχής διαμορφώνουν στις αρχές της δεκαετίας του 1950 τους όρους της αντιπαράθεσης για τον αστικό χώρο.³⁵ Οι διαφωνίες θα επικεντρωθούν στην έννοια του δημόσιου και ιδιωτικού χώρου, και στον ορισμό του τι μπορεί να θεωρηθεί μνημείο και αξιοθέατο από την ιστορική και αρχιτεκτονική κληρονομιά της πόλης.³⁶ Ταυτόχρονα, οι ίδιοι όροι επηρεάζουν τη συγκρότηση μιας σειράς σωματείων και οργανώσεων, στο πλαίσιο των οποίων συνδυάζεται ο επιστημονικός, ψυχαγωγικός και εκπολιτιστικός χαρακτήρας με τη

35. Για τις προσδοκίες δανειοδότησης τοπικών επιχειρηματιών από το σχέδιο Μάρσαλ με σκοπό την ανέγερση μεγάλης ξενοδοχειακής μονάδας στην πόλη του Ηρακλείου βλ. Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ, φάκ. Α1Σ44Φ138, υποφάκ. Αλληλογραφία διοίκησης με το Κατ/μα Ηρακλείου.

36. Για τις διαμάχες γύρω από την έννοια του δημόσιου και ιδιωτικού χώρου βλ. Γ. Καρούζος, «Το πάρκον του ηρώου», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 474, 21.05.1952· Στεφ. Σαριδάκης, «Εξ αφορμής της οικοδομής Καντανολέοντος», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 634, 29.11.1952. Για τη διαμάχη ως προς το τι μπορεί να θεωρείται μνημείο της πόλης βλ. ΒΔΒ, Τμήμα Αρχείων, Πρακτικόν δημοτικού συμβουλίου Ηρακλείου 1954, Συνεδρίασις της 23ης Μαρτίου 1954, θέμα 7ο.

διαχείριση της αρχαιολογικής και ιστορικής κληρονομιάς της περιοχής και την ανάπτυξη πρακτικών και λόγου παρέμβασης στα ζητήματα της πόλης.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1940 και στα πρώτα χρόνια της επόμενης δεκαετίας ιδρύονται στο Ηράκλειο μια σειρά από σωματεία και συλλόγους: Περιηγητική Λέσχη Ηρακλείου (1946), Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών (1951, στο εξής ΕΚΙΜ), Λύκειο Ελληνίδων Ηρακλείου (1953), Κεντρική Επιτροπή Καστρινών Τουριστικών Εορτών (1954, στο εξής ΚΕΚΤΕ), η οποία στην ουσία αποτελεί μετεξέλιξη μιας παλαιότερης επιτροπής, από το 1952, με τίτλο «Ημέρες Χαράς». Επίσης, το 1948 ανασυγκροτείται η Τοπική Επιτροπή Τουρισμού Ηρακλείου (στο εξής ΤΕΤΗ), που είχε ιδρυθεί προπολεμικά ως θεσμικό όργανο κρατικής παρέμβασης για την τουριστική ανάπτυξη, αλλά στελεχωνόταν μόνο από τοπικούς παράγοντες.³⁷

Η ίδρυση των σωματείων αυτών αναβιώνει την προπολεμική παράδοση των ανώτερων στρωμάτων της πόλης να πρωταγωνιστούν στη συγκρότηση χώρων κοινωνικών συναναστροφών και να παρεμβαίνουν στα δημόσια τοπικά ζητήματα μέσω οργανώσεων εθελοντικής συμμετοχής ιδιωτών. Συχνά οι ίδιοι άνθρωποι συμμετέχουν σε δυο ή και περισσότερα σωματεία, ενώ μέλη διαφορετικών σωματείων συνδέονται μεταξύ τους με συγγενικές, φιλικές και διαπροσωπικές σχέσεις. Διαμορφώνεται έτσι ένα κοινωνικό δίκτυο ανθρώπων και οργανώσεων, που συνδέονται μεταξύ τους λόγω της κοινωνικής καταγωγής των συμμετεχόντων, οι οποίοι προέρχονται από τα ανώτερα στρώματα της πόλης. Μόνο συμπτωματικό δεν είναι το γεγονός ότι τα διοικητικά συμβούλια όλων των προηγούμενων σωματείων περιλαμβάνουν επιχειρηματίες που ανήκουν στο Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο, ενώ δεν έχουν κάποιο μέλος από το Επαγγελματικό και Βιοτεχνικό Επιμελητήριο της πόλης, στο οποίο

37. Για την Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών βλ. *Καταστατικόν Εταιρίας Κρητικών Ιστορικών Μελετών*, Ηράκλειο, Τυπογραφικό Εργαστήριο Α. Γ. Καλοκαιρινού, 1951. Για την Περιηγητική Λέσχη Ηρακλείου βλ. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Ηρακλείου, Αρχείο Πρωτοδικείου Ηρακλείου, Δικ. 7.3, φάκ. 1946 (1000-1100), υποφάκ. 1098/1946, *Ελληνική Περιηγητική Λέσχη, Τμήμα Ηρακλείου*. Για το Λύκειο Ελληνίδων Ηρακλείου βλ. «Το Λύκειον των Ελληνίδων», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 693, 11.02.1953. Για τις Ημέρες Χαράς – Κεντρική Επιτροπή Καστρινών Τουριστικών Εορτών βλ. «Ανακοίνωσις», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 384, 01.02.1952. Για την Τοπική Επιτροπή Τουρισμού Ηρακλείου βλ. Αρχείο ΠΥΤ Κρήτης, Βιβλία – Κατάστιχα, Πρακτικόν Συνεδριάσεως Τοπικής Επιτροπής Τουρισμού Ηρακλείου, τ. 1, 1η Συνεδρίασις της 8ης Ιουνίου 1949.

εντάσσονται μικρέμποροι και βιοτέχνες. Τη σύνθεση των σωματείων αυτών αποτελούν οικονομικοί παράγοντες (έμποροι, βιομήχανοι, κτηματίες), τοπικοί διανοούμενοι (καθηγητές, αρχαιολόγοι, γιατροί) και τεχνικοί επιστήμονες (πολιτικοί μηχανικοί και αρχιτέκτονες).³⁸ Τα μέλη των σωματείων αυτών έχουν ένα κύρος στην τοπική κοινωνία, καθώς συμμετέχουν ενεργά σε όλο το φάσμα της δημόσιας και κοινωνικής ζωής της πόλης, ενώ ταυτόχρονα πολλοί λαμβάνουν μέρος στην πολιτική διαπάλη για τη διεκδίκηση μιας θέσης στο Δημοτικό Συμβούλιο του Ηρακλείου.

Αναφέρω ενδεικτικά κάποια παραδείγματα μελών των προηγούμενων σωματείων: ο καθηγητής Εμμανουήλ Πετράκης, πρόεδρος της ΤΕΤΗ, είναι διευθυντής του ιδιωτικού σχολείου «Κοραής» και στη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 εκλέγεται επανειλημμένα δημοτικός σύμβουλος με την παράταξη την οποία στηρίζει το Κόμμα Φιλελευθέρων. Ταυτόχρονα, ο ίδιος διατελεί πρόεδρος επιτροπών του δήμου για ζητήματα σχετικά με την εμφάνιση της πόλης (επιτροπή εξωραϊστικών έργων για τη διαμόρφωση των πλατειών και των οδών).

Ο γιατρός Στυλιανός Γιαμαλάκης συμμετέχει στο Διοικητικό Συμβούλιο της ΤΕΤΗ και στην ΕΚΙΜ ως απλό μέλος. Μέχρι το 1958 είναι πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου, εκλεγμένος με την ίδια παράταξη που υποστήριζε και ο Πετράκης. Μάλιστα, στις εκλογές του 1946 ήταν υποψήφιος με το Κόμμα Φιλελευθέρων.³⁹

Ο Νικόλαος Πλάτων, έφορος αρχαιοτήτων και διευθυντής του Αρχαιολογικού Μουσείου, συμμετέχει στο Διοικητικό Συμβούλιο της ΤΕΤΗ και της ΕΚΙΜ. Ο ίδιος, χωρίς να είναι αιρετός, αποτελεί συμβουλευτικό μέλος της αρμόδιας για το σχέδιο πόλης επιτροπής του δήμου.

Ο Ανδρέας Καλοκαιρινός, πρωτεργάτης της ΕΚΙΜ, είναι λόγιος, μεγαλοκτηματίας και γόνος ισχυρής οικονομικά τοπικής οικογένειας με φιλανθρωπικό έργο. Από το 1945 είναι διαχειριστής της μεγάλης ακίνητης περιουσίας στην πόλη και την ύπαιθρο των Φιλανθρωπικών Ιδρυμάτων της οικογένειάς του.⁴⁰ Οι πολιτικές του επιλογές στη διάρκεια της

38. Για τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου της ΕΚΙΜ βλ. ΙΜΚ, Αρχείο 7, φάκ. 1, αρ. εγγ. 14, 29.10.1951.

39. «Οι υποψήφιοί μας», εφημ. *Εθνικός Κήρυξ*, αρ. 166, 30.03.1946. Για τις αρμοδιότητές τους στο Δημοτικό Συμβούλιο βλ. ΒΔΒ, Τμήμα Αρχείων, Πρακτικών δημοτικού συμβουλίου Ηρακλείου 1951, Συνεδριάσεις της 13ης Αυγούστου 1951, θέμα 18ο.

40. *Φιλανθρωπικά Ιδρύματα Ανδρέου και Μαρίας Καλοκαιρινού. Μια τριακονταετία κοινωφελούς δράσεως (1931-1960)*, Ηράκλειον, Τυπογραφικό Εργαστήριο Ανδρέου Γ. Καλοκαιρινού, 1960.

Αντίστασης και της απελευθέρωσης τον φέρνουν κοντά στο ΕΑΜ, και συγκεκριμένα στο Σοσιαλιστικό Κόμμα Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας. Κύριος εκπρόσωπος της Αντίστασης στον νομό Ηρακλείου είναι ο αδερφός του, Απόστολος Κατεχάκης.⁴¹ Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 δεν λαμβάνει μέρος στις δημοτικές εκλογές, το 1964 όμως εκλέγεται δήμαρχος, ως επικεφαλής συνδυασμού που στηρίζει και η ΕΔΑ.

Ο Λεωνίδας Χατζιδάκης είναι μέλος των Διοικητικών Συμβουλίων και της ΕΚΙΜ και της ΤΕΤΗ. Πρόκειται για έμπορο που ασχολείται κυρίως με τις εισαγωγές και τις κινηματογραφικές επιχειρήσεις. Ο ίδιος συμμετέχει στις δημοτικές εκλογές του 1951 με συνδυασμό ο οποίος υποστηρίζεται από την Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου, και για ένα χρονικό διάστημα διατελεί δημοτικός σύμβουλος.

Έμπορος και ναυτικός πράκτορας είναι και ο ταμίας του συμβουλίου της ΕΚΙΜ, Γιάννης Ρασιδάκης. Ο Χατζιδάκης και ο Ρασιδάκης, μαζί με τον επίσης έμπορο και εξαγωγέα Ευάγγελο Περάκη, συνεργάζονται στην ομόρρυθμη εταιρεία «Κρήτη», από την οποία προκύπτει με πρωτοβουλία του Ρασιδάκη ένα από τα πρώτα σύγχρονα γραφεία τουρισμού και ταξιδιών της Κρήτης, το Creta Travel Bureau. Μάλιστα, ο Ρασιδάκης στη δεκαετία του 1970 είναι ο πρώτος πρόεδρος του σωματείου των ταξιδιωτικών και τουριστικών πρακτόρων του νομού. Επίσης, και ο Ευάγγ. Περάκης θα ασχοληθεί επιχειρηματικά με τον τουρισμό στη δεκαετία του 1970, λειτουργώντας ως αντιπρόσωπος μεγάλης εταιρείας ενοικιάσεων αυτοκινήτων (Avis).⁴²

Ο Στυλιανός Κατεχάκης, μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της ΤΕΤΗ, συμμετείχε και στην αντίστοιχη προπολεμική επιτροπή. Ο Κατεχάκης ασχολούνταν με την εξαγωγή προϊόντων της τοπικής οικονομίας,

41. Ο Ανδρέας Καλοκαιρινός προσπάθησε να εκδώσει το 1945 την *Εποχή*, έντυπο που προσδιορίζεται πολιτικά από τον ίδιο ως σοσιαλιστικό και δημοκρατικό· βλ. σχετικά «Σε λίγες μέρες κυκλοφορεί η *Εποχή*», εφημ. *Ελεύθερη Γνώμη*, αρ. 647, 25.02.1947.

42. Για τις επιχειρηματικές δραστηριότητες των Χατζιδάκη, Ρασιδάκη και Περάκη βλ. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Ηρακλείου, ΕΕΗ 107/222, φάκ. 444, υποφάκ. Έγγραφα από και προς το Εμποροβιομηχανικό Επιμελητήριο Ηρακλείου 1949, «Κατάσταση εμφανίσεως τα μέλη του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου τα διαμένοντα εν τη πόλει του Ηρακλείου». ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Ηρακλείου, ΕΕΗ 107/222, φάκ. 445, υποφάκ. Παλαιά Εκλογικά, «Ναυτικοί – Τουριστικοί Πράκτορες – Ενοικ. Αυτοκινήτων – Τουριστικά και ξενοδοχειακά επιχειρήσεις». Για την πολιτική προτίμηση του Χατζιδάκη βλ. «Κατηρτίσθησαν τα ψηφοδέλτια των διάφορων εκλογικών συνδυασμών», εφημ. *Πατρίς*, αρ. 1275, 16.03.1951.

ενώ αμέσως μετά την αποχώρηση των Γερμανών και μέχρι τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1960 ήταν πρόεδρος του Λιμενικού Ταμείου Ηρακλείου. Ο ίδιος θα επενδύσει στο τέλος της δεκαετίας του 1960 στην κατασκευή μεγάλης ξενοδοχειακής μονάδας σε παραθαλάσσια περιοχή στα ανατολικά του νομού.⁴³

Πρωτεργάτες της ΚΕΚΤΕ αναδείχθηκαν οι αδερφοί Περδικογιάννη που ασχολούνταν με το εξαγωγικό εμπόριο. Μάλιστα, ένας από αυτούς, ο Αριστείδης Περδικογιάννης, θα οργανώσει στο τέλος της δεκαετίας του 1950 ένα από τα πρώτα μεγάλα τουριστικά γραφεία της πόλης.⁴⁴

Τις τεχνικές και επιστημονικές γνώσεις τους θέτουν στη διάθεση της ΕΚΙΜ ο Κωνσταντίνος Λασσηθιωτάκης και ο Νικόλαος Μεταξάς, πολιτικοί μηχανικοί, καθώς και ο Ιωάννης Τζομπανάκης, αρχιτέκτονας. Ο πρώτος, που συμμετέχει και στην ΤΕΤΗ, είναι ανώτερος υπάλληλος της νομαρχίας (νομομηχανικός). Ο δεύτερος εκλέγεται δημοτικός σύμβουλος στις εκλογές του 1959 και λίγα χρόνια αργότερα θα είναι ο επιβλέπων μηχανικός της κατασκευής από τον ΕΟΤ του Ξενία Ηρακλείου. Επίσης, ο ίδιος θα ασχοληθεί με τις ξενοδοχειακές επιχειρήσεις ολοκληρώνοντας το 1975 την ανέγερση της μεγαλύτερης ξενοδοχειακής μονάδας στο νησί. Ο τρίτος ήταν σύμβουλος της επιτροπής σχεδίου πόλης και εκπόνησε μελέτες για πολλά εξωραϊστικά έργα του δήμου και του Λιμενικού Ταμείου.⁴⁵

Στο πλαίσιο αυτού του κοινωνικού και πολιτικού δικτύου που συγκροτούν τοπικοί λόγιοι, τεχνικοί επιστήμονες και οικονομικοί παράγοντες, διεξάγεται η αντιπαράθεση για τη διαμόρφωση του χώρου της πόλης, τη διαχείριση της ιστορικής κληρονομιάς και την τουριστική αξιοποίησή της. Διαμορφώνονται δυο διαφορετικές προτάσεις για την αξιοποίηση της πόλης και για την τουριστική ανάπτυξη της περιοχής, οι οποίες συνδέονται και με τη διεκδίκηση δανειοδότησης για την κατασκευή μεγάλης ξενοδοχειακής μονάδας στην πόλη.

Η πρώτη χρονικά πρόταση αφορά τη διαμόρφωση από την ΤΕΤΗ,

43. Αρχείο ΠΥΤ Κρήτης, Ξενοδοχεία Ν. Ηρακλείου, φάκ. Νόρα· Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, GR ΠΙΟΠ FOA3/SE5/SS6/FI1232, Ο.Ε. «Μέλισσα» Εμμ. Δασκαλάκης – Κων. Ασκοξυλάκης – Στυλ. Κατεχάκης.

44. «Γραφεία ταξιδιών και τουρισμού Κρήτης», *Τουριστική Κρήτη* 4-5 (1959), σ. 37.

45. Για τον Νικ. Μεταξά, το ξενοδοχείο του και την εμπλοκή του με το Ξενία Ηρακλείου βλ. Αρχείο ΠΥΤ Κρήτης, Ξενοδοχεία Ν. Ηρακλείου, φάκ. Creta Maris και φάκ. Ξενία. Για τις μελέτες έργων που είχε αναλάβει ο Ιωάννης Τζομπανάκης βλ. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Ηρακλείου, Διοικ. 1, Λιμενικό Ταμείο, φάκ. 160, έγγ. Φ-Ε/Ν-4.

το 1949-1950, ενός σχεδίου τουριστικής ανάπτυξης του νομού. Το πρόγραμμα της ΤΕΤΗ θεμελιώνεται στην κρατική παρέμβαση και στοχεύει στη χρηματοδότηση από το σχέδιο Μάρσαλ της τουριστικής αξιοποίησης της αρχαιολογικής κληρονομιάς της υπαίθρου και της πόλης. Έτσι, η ΤΕΤΗ θα προτείνει την αξιοποίηση των αρχαιολογικών χώρων της υπαίθρου (Φαιστός, Γόρτυνα, Κνωσός) με παράλληλη ανάδειξη του Ηρακλείου σε τουριστικό κέντρο. Σύμφωνα με το σχέδιο αυτό, η πόλη πρέπει να αποκτήσει υποδομές που να διευκολύνουν την «είσοδο» των περιηγητών και την εξόρμησή τους στους αρχαιολογικούς τόπους. Ταυτόχρονα όμως το Ηράκλειο προτείνεται να αναδειχθεί σε κέντρο παραμονής των επισκεπτών και παροχής υπηρεσιών προς αυτούς.⁴⁶ Για την επιτυχία του «εθνικού σκοπού» –όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο πρόεδρος της ΤΕΤΗ–, της τουριστικής ανάπτυξης του νομού και της ανατολικής Κρήτης, το Ηράκλειο πρέπει να αποκτήσει σύγχρονο ξενοδοχείο, τοπικό γραφείο τουρισμού, ενταγμένο στις υπηρεσίες του ΕΟΤ, κρατική σχολή ξεναγών και να συμπληρωθεί η επίσκεψη των περιηγητών στο Αρχαιολογικό Μουσείο και με άλλα αξιοθέατα. Παράλληλα, η ΤΕΤΗ θα προτείνει τη χρηματοδότηση παρεμβάσεων για τη μετατροπή των βενετικών και οθωμανικών καταλοίπων της πόλης σε μνημεία και για την ανάδειξη των τειχών σε τουριστικό αξιοθέατο. Η πλειονότητα των αιτούμενων χρηματοδοτήσεων αποσκοπεί στην αναστήλωση μεγάλων οικοδομικών και αρχιτεκτονικών μνημείων σε καίρια σημεία της πόλης (π.χ. το φρούριο Κούλε στο λιμάνι, το κτήριο της βασιλικής του Αγίου Μάρκου στην κεντρική πλατεία, ο ναός του Σωτήρα ή Βαλιδέ τζαμί).⁴⁷

Η διατύπωση της δεύτερης πρότασης προκύπτει ως αντίδραση και κριτική στις απόψεις που προωθεί η ΤΕΤΗ. Πρόκειται για κριτική που διατυπώνεται από το 1949 και εξής από τοπικές εφημερίδες (*Νέον Φως*, *Μεσόγειος*), που κατηγορούν την ΤΕΤΗ ότι το πρόγραμμα που προτείνει δεν προωθεί και δεν ενισχύει τον ρόλο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στην τουριστική ανάπτυξη της πόλης και του νομού.⁴⁸ Η κριτική αυτή εντεί-

46. Αρχείο ΠΥΤ Κρήτης, Βιβλία – Κατάστιχα, Πρακτικών Συνεδριάσεων Τοπικής Επιτροπής Τουρισμού Ηρακλείου, τ. 1, 5η Συνεδρίασις της 13ης Σεπτεμβρίου 1949. Ε. Λ. Πετράκης, «Ο Τουρισμός και το Ηράκλειο», εφημ. *Κρητικός Αγών*, αρ. 438, 16.05.1950.

47. Αρχείο ΠΥΤ Κρήτης, Βιβλία – Κατάστιχα, Πρακτικών Συνεδριάσεων Τοπικής Επιτροπής Τουρισμού Ηρακλείου, τ. 1, 8η Συνεδρίασις της 17ης Δεκεμβρίου 1949 και 13η Συνεδρίασις της 9ης Ιουνίου 1950.

48. «Να αφεθή η ιδιωτική πρωτοβουλία διά να προαχθή ο τουρισμός», εφημ. *Νέον Φως*, αρ. 14, 02.06.1949. «Διά να υπάρξει τουρισμός πρέπει να εξεύρωμεν

νεται όσο υπάρχουν προσδοκίες για χρηματοδότηση από κονδύλια του σχεδίου Μάρσαλ και σχηματοποιείται στη δημιουργία της ΚΕΚΤΕ. Με την ευκαιρία της αποκριάς του 1952, οικονομικοί παράγοντες της πόλης με τη συμμετοχή και του εκδότη της *Μεσογείου* θα συστήσουν επιτροπή (Ημέρες Χαράς) για την οργάνωση τουριστικών (καρναβαλικών) εορτών ως απάντηση στην οικονομική δυσπραγία, όπως δηλώνουν. Η προσπάθεια αυτή με τη συμμετοχή και της δημοτικής αρχής θα καταλήξει στην απόφαση για οργάνωση μόνιμης επιτροπής που θα αναλάβει την ετήσια διοργάνωση τουριστικών εορτών και θα διατυπώσει προτάσεις για την προώθηση της τουριστικής κίνησης στον νομό.⁴⁹

Οι προτάσεις της ΚΕΚΤΕ εστιάζουν στη χρηματοδότηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας για την ανέγερση ξενοδοχείων και στην ανάληψη από το κράτος μεγάλων έργων υποδομών, που δεν θα εξυπηρετούν μόνο την τουριστική ανάπτυξη του νομού, αλλά θα ανταποκρίνονται και στις συνολικές ανάγκες της τοπικής οικονομίας. Η ΚΕΚΤΕ δεν επικεντρώνει το ενδιαφέρον της μόνο στην πόλη, αντίθετα προτείνει την τουριστική ανάπτυξη και της υπαίθρου με τη δημιουργία μικρών υποδομών – ξενώνων για την εκμετάλλευση του γραφικού χαρακτήρα της παραδοσιακής αγροτικής ζωής. Επίσης, τα μέλη της ασχούν κριτική στη σύνδεση της τουριστικής κίνησης μόνο με τις τοπικές αρχαιότητες και τονίζουν την ανάγκη ο επισκέπτης να έχει στη διάθεσή του μια γκάμα επιλογών, υπηρεσιών και ανέσεων.⁵⁰ Για αυτό η ΚΕΚΤΕ θα προωθήσει την ιδέα της διοργάνωσης τουριστικών εορτών (π.χ. καρναβάλια), ωστόσο η ΤΕΤΗ αδιαφορεί θεωρώντας το υπάρχον επίπεδο ανάπτυξης του τουρισμού πρώιμο για τέτοιες εκδηλώσεις. Επιπλέον, μεγάλη σημασία αποδίδεται στην τουριστική διαφήμιση της περιοχής και τη δημιουργία τουριστικής συνείδησης και συμπεριφοράς στους κατοίκους του νομού.

Τις προτάσεις της ΤΕΤΗ έρχεται να στηρίξει με την ίδρυσή της το 1951 η ΕΚΙΜ. Με δημόσιες παρεμβάσεις της η εταιρία τονίζει ότι η

καταλλήλους ανθρώπους, Έλληνας με ζώην και θέλησιν», εφημ. *Νέον Φως*, αρ. 32, 29.04.1950· «Η Κρήτη και ο Τουρισμός», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 105, 28.02.1951· Γιαν. Μιχ. Χριστοφοράκης, «Η Κρήτη και ο Τουρισμός», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 560, 31.08.1952, αρ. 561, 02.09.1952, αρ. 562, 03.09.1952, αρ. 563, 04.09.1952, αρ. 564, 05.09.1952.

49. «Εις τον τομέα της ψυχαγωγίας», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 976, 20.01.1954· «ΚΕΚΤΕ, Ανακοίνωσις», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 984, 29.01.1954.

50. Γ. Ι. Παπαθεοδώρου, «Τουριστικά», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 635, 30.11.1952, αρ. 636, 02.12.1952, αρ. 637, 03.12.1952, αρ. 638, 04.12.1952, αρ. 639, 05.12.1952, αρ. 640, 06.12.1952.

ενετική και μεσαιωνική κληρονομιά της πόλης είναι εξίσου αξιόλογη με τις μινωικές αρχαιότητες και ταυτόχρονα συμπληρώνει την εικόνα των ξένων επισκεπτών για τον κρητικό πολιτισμό, αναδεικνύοντας τη διαχρονικότητά του.⁵¹ Την ίδια εποχή στον ανταγωνισμό για τη διεκδίκηση της χρηματοδότησης για την ανέγερση μεγάλου ξενοδοχείου η ΤΕΤΗ θα στηρίξει και θα προωθήσει την εμπλοκή των Φιλανθρωπικών Ιδρυμάτων και προσωπικά του Ανδρέα Καλοκαιρινού, πρωτεργάτη της ΕΚΙΜ. Το ενδιαφέρον δεν είναι μόνο ότι η πρόθεση της ΤΕΤΗ είναι τα Φιλανθρωπικά Ιδρύματα του Καλοκαιρινού να αναλάβουν το δάνειο και να προχωρήσουν στην κατασκευή ξενοδοχείου, αλλά και ο τόπος που σχεδιάζεται να γίνει: ένα οικόπεδο πάνω σε προμαχώνα της ανατολικής πλευράς του ενετικού τείχους, στην οδό που συνδέει το λιμάνι με το Μουσείο.⁵²

Ως βασική ανταγωνιστική πρόταση για την ανέγερση του ξενοδοχείου αναδεικνύεται η σύμπραξη του γιατρού Χατζάκη, ιδιοκτήτη μεγάλης ακίνητης αστικής περιουσίας, με τον καταγόμενο από τον νομό Ηρακλείου ξενοδοχειακό επιχειρηματία των Αθηνών Γεώργιο Δασκαλάκη, αντιπρόεδρο, το 1951, του συλλόγου των Ηρακλειωτών «Κνωσός». Η απόσυρση του τελευταίου από τη σύμπραξη θα οδηγήσει τον Χατζάκη να συστήσει νέα εταιρεία για την ανέγερση ξενοδοχείου με τον μεγαλέμπορο και εξαγωγέα Στέφανο Περδικογιάννη.⁵³ Ο τελευταίος ανήκει στους οικονομικούς παράγοντες που πρωτοστατούν στη δημιουργία της ΚΕΚΤΕ.

Η διάψευση της προσδοκίας για δάνειο ανέγερσης ξενοδοχείου λόγω των περικοπών στα σχετικά κονδύλια του σχεδίου Μάρσαλ, στις αρχές του 1952, θα οδηγήσει τους δυο βασικούς διεκδικητές να αναζητήσουν άλλες προοπτικές για την αξιοποίηση της αστικής περιουσίας τους. Επιλογή των Φιλανθρωπικών Ιδρυμάτων και της ΕΚΙΜ είναι να προχωρήσουν στην ίδρυση του Ιστορικού Μουσείου το 1953, μετά από απόφαση που ελήφθη σε σύσκεψη με τον νομάρχη και την ΤΕΤΗ, την άνοιξη του 1952.⁵⁴ Η απόφαση των Φιλανθρωπικών Ιδρυμάτων και της ΕΚΙΜ σηματοδοτεί ένα πολιτιστικό γεγονός, καθώς δίπλα στο παλαιό μουσείο με τις μινωικές αρχαιότητες προστίθεται και ένα νέο, με εκθέματα αποκλειστικά από τη μεσαιωνική και νεότερη περίοδο της ιστορίας της πε-

51. ΙΜΚ, Αρχείο 7, φάκ. 3, αρ. εγγ. 15-16 και φάκ. 4, αρ. εγγ. 359.

52. Αρχείο ΠΥΤ Κρήτης, Βιβλία – Κατάστιχα, Πρακτικών Συνεδριάσεως Τοπικής Επιτροπής Τουρισμού Ηρακλείου, τ. 1, 9η Συνεδρίασις της 3ης Φεβρουαρίου 1950 και 11η Συνεδρίασις της 27ης Μαρτίου 1950.

53. Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ, φάκ. Α1Σ44Φ137, υποφάκ. Χατζάκης και Σια ΟΕ. Ξενοδοχείον Ηράκλειον.

54. «Ιστορικό Μουσείο Κρήτης», εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 1666, 23.01.1953.

ριοχής. Ταυτόχρονα όμως είναι και μια οικονομική κίνηση, μια επένδυση στην ιστορική κληρονομιά της πόλης, στη φήμη της. Είναι ενδεικτική η επιλογή του χώρου: το μουσείο βρίσκεται στο παραθαλάσσιο μέτωπο της πόλης, που πρόσφατα είχε αρχίσει να εξωραϊίζεται σε χώρο περιπάτου και αναψυχής, και όπου είχε δημιουργηθεί εστιατόριο που εξυπηρετούσε τους ξένους επισκέπτες –τουριστικό περίπτερο ονομάστηκε. Ενδεικτική είναι επίσης και η αυστηρή, σε μηνιαία βάση, στατιστική παρακολούθηση της κίνησης του Μουσείου και των εισπράξεών του, και οι συνεχείς εκκλήσεις και τα αιτήματα στον ΕΟΤ και στα τουριστικά γραφεία των Αθηνών να εντάξουν το Μουσείο στα προγράμματά τους.⁵⁵

Η προοπτική ανάδειξης, το 1951, των πρώτων αιρετών δημοτικών αρχών, μετά την απελευθέρωση, θα ξανανοίξει τη συζήτηση για το σχέδιο πόλης, τον εξωραϊισμό και τον εκσυγχρονισμό της. Έτσι, οι προτάσεις για την τουριστική ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής γίνονται μέρος της ευρύτερης συζήτησης για τον εκσυγχρονισμό και τον εξωραϊισμό της πόλης.⁵⁶ Ο νέος δήμαρχος θα αρχίσει να παρακολουθεί τις συνεδριάσεις της ΤΕΤΗ, ενώ, παράλληλα, η δημοτική αρχή και η ΤΕΤΗ συνεργάζονται για την απομάκρυνση των παραπηγμάτων από τις πύλες των τειχών.⁵⁷ Ωστόσο, η αντιπαράθεση για τα μεσαιωνικά κατάλοιπα θα επανέλθει, όταν η νέα δημοτική αρχή θελήσει να παρέμβει στους κεντρικούς άξονες και τις πλατείες της πόλης, όπου βρίσκονται τα μεγάλα μεσαιωνικά οικοδομήματα. Ταυτόχρονα, οι κεντρικές πλατείες, λόγω και της απουσίας εγκεκριμένου σχεδίου, είναι οι χώροι στους οποίους η ιδιωτική οικοδόμηση θα πιέσει τον δημόσιο χώρο. Ενδεικτικό είναι ότι τόσο στην προεκλογική όσο και στη μετεκλογική διαμάχη κυριαρχούν στην τοπική πολιτική σκηνή αντιπαράθεσεις και αλληλοκατηγορίες για προσωπικές διευθετήσεις και εξυπηρέτηση πελατειακών συμφερόντων στην ανέγερση οικοδομών, σε βάρος του χώρου των κεντρικών πλατειών.⁵⁸

Στο πλαίσιο αυτό, βασικό θέμα στις συνεδριάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου θα αποτελέσει το ζήτημα των μεσαιωνικών οικοδομημάτων

55. ΙΜΚ, Αρχείο 7, φάκ. 6, αρ. εγγ. 8-10, 31.12.1953, φάκ. 5, αρ. εγγ. 95, 02.06.1953, αρ. εγγ. 99, 05.06.1953.

56. «Πρόγραμμα προοδευτικού συνδυασμού υποψήφιων δημοτικών συμβούλων υπό το έμβλημα Έργα – Πρόοδος», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 141, 12.04.1951.

57. ΒΔΒ, Τμήμα Αρχείων, Πρακτικόν δημοτικού συμβουλίου Ηρακλείου 1952, Συνεδριάσεις της 3ης Απριλίου 1952, θέμα 1ο.

58. Ενδεικτικά βλ. «Η οικοδομή της οδού Χάνδακος», εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 1620, 26.11.1952· «Το εξάμβλωμα της οδού Χάνδακος», εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 1621, 27.11.1952, αρ. 1622, 28.11.1952.

των κεντρικών αξόνων και πλατειών της πόλης. Η συζήτηση επικεντρώνεται στις δυο κεντρικές πλατείες της πόλης (Ελ. Βενιζέλου [Λιοντάρια] και Κορνάρου ή Βαλιδέ τζαμί) και στους ογκώδεις ενετικούς ναούς του Αγίου Μάρκου και του Σαν Σαλβατόρε. Η προσδοκία για χρηματοδότηση, με την εκλογή νέας αιρετής δημοτικής αρχής, εκφράζεται με τη συνεχή αποστολή δημοτικών συμβούλων στην Αθήνα για επαφές με υπηρεσιακούς παράγοντες των σχετικών υπουργείων. Ταυτόχρονα, το ίδιο γεγονός συντελεί στη διατύπωση προτάσεων στον τοπικό τύπο για την αξιοποίηση του χώρου, όπου υπάρχουν οι ναοί. Οι προτάσεις αυτές συγκλίνουν στην κατεδάφιση των οικοδομημάτων και στη χρησιμοποίηση των οικοπέδων για ανέγερση δημόσιων κτηρίων, π.χ. για δημοτικό θέατρο και μέγαρο του Ταχυδρομείου στον χώρο του ναού του Αγίου Μάρκου, και στεγασμένη δημοτική αγορά στον χώρο του ναού του Σαν Σαλβατόρε.⁵⁹ Με τον τρόπο αυτό υποστηρίζουν ότι εξωραϊζεται ο περιβάλλον χώρος και προωθείται η ιδιωτική οικοδόμηση. Παράλληλα, την ίδια εποχή η δημοτική αρχή θα ξεκινήσει τη μετονομασία των οθωμανικών τοπωνυμίων της πόλης με ειδική αναφορά στους δυο ναούς, το οθωμανικό όνομα των οποίων ήταν σε χρήση εκείνη την εποχή.⁶⁰

Η διάψευση των προσδοκιών για χρηματοδότηση, λόγω της αδυναμίας της δημοτικής αρχής, το 1952, να εξασφαλίσει δανειοδότηση για τον εξωραϊσμό της πόλης, εξαιτίας της γενικής περιοριστικής πολιτικής, μεταφέρει τη συζήτηση από το Δημοτικό Συμβούλιο και την ΤΕΤΗ στον καθημερινό τύπο και τη μετατρέπει σε έντονη αντιπαράθεση. Ο δήμαρχος με δημόσια ανακοίνωση ενημερώνει για τη διαφωνία με την ΤΕΤΗ, παραιτείται από μέλος της και ζητάει να επανακαθοριστεί τι μπορεί να είναι μνημείο και ποια θα είναι η αξία κάθε μνημείου. Την ίδια περίοδο σύσσωμος ο τοπικός τύπος ασκεί συνεχή κριτική στην τοπική αρχαιολογική υπηρεσία και στην ΤΕΤΗ. Η τελευταία κατηγορείται για αποτυχία στην οργάνωση του τοπικού τουρισμού, ενώ οι εφημερίδες παρουσιάζουν τις παραλείψεις της και προτείνουν την αντικατάσταση των αποτυχημένων μελών της.⁶¹

59. ΒΔΒ, Τμήμα Αρχείων, Πρακτικόν δημοτικού συμβουλίου Ηρακλείου 1951, Συνεδριάσεις της 19ης Νοεμβρίου 1951, αρ. 6, Συνεδριάσεις της 9ης Νοεμβρίου 1951, θέμα 23ο.

60. «Η πλατεία Κορνάρου», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 638, 04.12.1952.

61. «Τα αρχαιολογικά μνημεία. Απάντησις του κ. Δημάρχου», εφημ. *Πατρίς*, αρ. 1923, 06.05.1953· Γιάννης Μιχ. Χριστοφοράκης, «Η διένεξις Δήμου – Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Η διατήρησις αρχαιολογικών μνημείων», εφημ. *Πατρίς*, αρ. 1925, 08.05.1953· Ι. Μ. Χριστοφοράκη, «Η κρίσις του τουρισμού μας. Εξ αφορμής

Οι κινήσεις αυτές προκαλούν την άμεση αντίδραση της ΤΕΤΗ και της τοπικής αρχαιολογικής υπηρεσίας με δημόσια παρέμβασή τους και σειρά άρθρων στις εφημερίδες, κίνηση που οδηγεί στην αναπαραγωγή των επιχειρημάτων της αντιπαράθεσης του 1945-1947.⁶² Από το 1953 η συζήτηση εστιάζεται στην κεντρική πλατεία της πόλης, καθώς η έκθεση μιας επιτροπής του Δημοτικού Συμβουλίου για το ζήτημα καταλήγει στην πρόταση διατήρησης των οχυρώσεων και άλλων μνημείων μικρού μεγέθους (κρήνες, μικρές εκκλησίες), ζητάει όμως την κατεδάφιση του ναού του Αγίου Μάρκου και τμήματος της βυζαντινής οχύρωσης στο νότιο άκρο της πλατείας. Ταυτόχρονα με την έκθεση της επιτροπής, επανέρχεται παλαιότερη πρόταση να δανειοδοτήσει η Εθνική Τράπεζα τον δήμο για τον εξωραϊσμό της κεντρικής πλατείας, αναλαμβάνοντας την ανέγερση μεγάρου στον χώρο του ναού, που θα εξυπηρετήσει τη στέγασή της, ενώ μέρος του μεγάρου προτείνεται να λειτουργήσει ως δημοτικό θέατρο.⁶³

Η προοπτική αυτή κινητοποιεί την ΤΕΤΗ προς δύο κατευθύνσεις: ανοίγει στο εσωτερικό της συζήτηση για την εξεύρεση και συγκέντρωση τοπικών πόρων για τη στήριξη του έργου της και προωθεί αντιπρόταση προς τη δημοτική αρχή και την Εθνική Τράπεζα να αναλάβει την ανέγερση μεγάλου ξενοδοχείου σε γειτονική πλατεία στο κέντρο της πόλης (πλατεία Αγίου Τίτου) με τους όρους της αρχικής πρότασης του Δημοτικού Συμβουλίου.⁶⁴

Τελικά, μετά από αλλεπάλληλες επισκέψεις μηχανικών και αρχιτεκτόνων του Υπουργείου Ανοικοδομήσεως και του Υπουργείου Παιδείας, το θέμα θα κλείσει στο τέλος του 1954 με τη δημοσίευση του σχεδίου πόλεως εντός των τειχών και την απόφαση του αρχαιολογικού συμβουλίου για το σύνολο των μεσαιωνικών μνημείων της πόλης. Η απόφαση

της παραιτήσεως του κ. Δημάρχου», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 860, 01.09.1953, αρ. 861, 02.09.1953, αρ. 862, 03.09.1953, αρ. 863, 04.09.1953.

62. Ενδεικτικά βλ. «Αρχαιολογικά. Τα μεσαιωνικά μνημεία Ηρακλείου. Εφορεία Αρχαιοτήτων», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 767, 13.05.1953, αρ. 768, 14.05.1953· «Είς τον τομέα του πνεύματος. Μικροεγωισμοί, μικροφιλοδοξίαι και μπακαλίστικοι υπολογισμοί. Θωμάς Φανουράκης», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 867, 09.09.1953.

63. ΒΔΒ, Τμήμα Αρχείων, Πρακτικόν δημοτικού συμβουλίου 1953, Συνεδρίασις της 6ης Μαρτίου 1953, θέμα 1ο, Συνεδρίασις της 22ης Ιουλίου 1953, θέμα 1ο· ΒΔΒ, Τμήμα Αρχείων, Πρακτικόν δημοτικού συμβουλίου 1954, Συνεδρίασις 23ης Μαρτίου 1954, θέμα 7ο, Συνεδρίασις της 29ης Μαρτίου 1954, θέμα 1ο.

64. Αρχείο ΠΥΤ Κρήτης, Βιβλία – Κατάστιχα, Πρακτικόν Τοπικής Επιτροπής Τουρισμού Ηρακλείου, τ. 1, 30ή Συνεδρίασις της 30ής Ιουνίου 1953.

αυτή προέβλεπε για την κεντρική πλατεία την κατεδάφιση του βυζαντινού τείχους που υπήρχε σε αυτήν και τη διατήρηση του ναού του Αγίου Μάρκου.⁶⁵ Μετά από διαπραγματεύσεις με το Δημοτικό Συμβούλιο, η ΕΚΙΜ θα αναλάβει, το 1955, την αναστήλωση του ναού και τη συγκέντρωση των απαιτούμενων χρηματικών πόρων απευθυνόμενη τόσο σε τοπικούς φορείς και οικονομικούς παράγοντες (ΕΒΕΗ, Αρχιεπισκοπή, Εφεδρικό Ταμείο) όσο και σε κρατικούς φορείς (Υπουργείο Παιδείας και Υπουργείο Οικονομικών).⁶⁶

Στη διάρκεια των πέντε χρόνων που διαρκεί η αναστήλωση του ναού του Αγίου Μάρκου (1956-1960), η τουριστική κίνηση της πόλης, τόσο όσον αφορά τις διανυκτερεύσεις όσο και τους επισκέπτες, μέσω κρουαζιερόπλοιων, σημειώνει πολύ μεγάλη αύξηση.⁶⁷ Επίσης, μέχρι και το τέλος της δεκαετίας στην περιοχή της κεντρικής πλατείας και στην κεντρική οδό από το λιμάνι προς αυτήν θα πολλαπλασιαστούν τα καταστήματα που εμπορεύονταν αποκλειστικά την πώληση αντιγράφων αρχαιοτήτων και ειδών λαϊκής τέχνης.⁶⁸ Το 1960, όταν ολοκληρώνεται η αναστήλωση του ναού, ανατινάσσεται το βυζαντινό τείχος της νότιας πλευράς της πλατείας και αρχίζει η ανοικοδόμηση του «μεγάρου». Οι τοπικές εφημερίδες αναφερόμενες στο θέμα τονίζουν ότι το νέο κτήριο πρέπει αρχιτεκτονικά και αισθητικά να συνδέεται με το μεσαιωνικό κλίμα που προσδίδουν στην πλατεία ο ναός του Αγίου Μάρκου και η ενετική κρήνη Μοροζίνι.⁶⁹ Ταυτόχρονα, ένας τοπικός πολιτικός και οικονομικός παράγοντας, με μεγάλη ακίνητη ιδιοκτησία, που είχε πρωτοστατήσει από το 1945 στον τύπο και στο Δημοτικό Συμβούλιο για την κατεδάφιση των μεσαιωνικών μνημείων της πόλης, ξεκινά την ανοικοδόμηση σε οικόπεδο ιδιοκτησίας του, το 1961, επί της κεντρικής πλατείας, παραπλευρώς του αναστηλωμένου ναού.⁷⁰

Ο συμβιβασμός που υλοποιείται στο κέντρο της πόλης, αντανακλάται και στην ανάληψη μιας σειράς πρωτοβουλιών, το 1959-1960, για την προώθηση της τουριστικής ανάπτυξης. Συγκροτείται δημοτική Επιτρο-

65. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 15.

66. ΙΜΚ, Αρχείο 7, φάκ. 8, αρ. εγγ. 210-211, 19.11.1955.

67. Γ. Σπ. Ζάρκος, *Η τουριστική αξιοποίησης*, ό.π., σ. 28-30.

68. «Διά τους περιηγητάς», *Τουριστική Κρήτη* 11 (1960), σ. 30.

69. Εμμ. Κεφαλογιάννης, «Η πόλις του Ηρακλείου», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 3049, 11.11.1960.

70. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Ηρακλείου, Αρχείο Πρωτοδικείου Ηρακλείου, Δικ. 7.3, φάκ. 1978 (600-800), υποφάκ. 705/1978, Ιωάννα Κων. Βαρβεράκη κ.λπ. κατά Δήμου Ηρακλείου.

πή Τουριστικών Έργων, με επικεφαλής τον πρόεδρο της TETH και με συμμετοχή δημοτικών συμβούλων – μελών της EKIM, και επίσης ιδρύεται Τουριστική Επιτροπή του ΕΒΕΗ.⁷¹ Η τελευταία διεκδικεί και πετυχαίνει χρηματοδότηση από τον ΕΟΤ για την έναρξη προγράμματος αναστηλωτικών παρεμβάσεων στις ενετικές οχυρώσεις της πόλης.⁷² Τέλος, την ίδια περίοδο παρουσιάζονται δυσκολίες στη διάθεση των βασικών εξαγωγικών προϊόντων της περιοχής στις διεθνείς αγορές, σε σχέση με την προοπτική της ακτοπλοϊκής σύνδεσης της χώρας με την Ιταλία μέσω φέρυ μποτ, με αποτέλεσμα να ανοίξει η συζήτηση σε τοπικό επίπεδο για τη διεκδίκηση της ένταξης της Κρήτης σε αυτό το δίκτυο των ναυτιλιακών μεταφορών.⁷³ Το σύνολο των προαναφερθέντων σωματείων και οργανώσεων της πόλης λαμβάνει από κοινού πρωτοβουλία για τη συγκρότηση παγκρήτιας επιτροπής για τη διεκδίκηση του αιτήματος της σύνδεσης με τη νέα γραμμή φέρυ μποτ Ελλάδας – Ιταλίας.⁷⁴ Σύμφωνα με την επιτροπή που συγκροτείται, οι δύο λόγοι που επιβάλλουν τη διεκδίκηση αυτού του αιτήματος, είναι α) η μείωση του κόστους της μεταφοράς των πρώιμων ευπαθών προϊόντων στις αγορές της Ευρώπης, η οποία θα οδηγήσει στην αναδιάρθρωση των καλλιεργειών και την απεξάρτηση από τα παραδοσιακά προϊόντα (σταφύλι, σουλτανίνα, κρασί) και β) η υπέρβαση της πολιτικής του τουρισμού μέσω κρουαζιέρας και η επιμήκυνση της παραμονής των τουριστών, οι οποίοι θα μπορούν να έρχονται στο νησί και με το αυτοκίνητό τους.⁷⁵

71. ΒΔΒ, Τμήμα Αρχείων, Πρακτικόν δημοτικού συμβουλίου Ηρακλείου 1959, Συνεδρίασις της 7ης Ιουνίου 1959, θέμα 6ο. «Απαράβατος προϋπόθεσις η διατήρησις του σημερινού ενθουσιασμού», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 2487, 14.01.1959.

72. «Το ενδιαφέρον του κ. Κεφαλογιάννη για την εκτέλεσιν εξωραϊστικών έργων και την αξιοποίησιν των αρχαιολογικών χώρων», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 2493, 21.01.1959.

73. Βλ. Θρ. Ν. Σταυράκη, «Το πορθμείον Κρήτης και ο “συγκρητισμός” μιας συσκέψεως», *Τουριστική Κρήτη* 8 (1960), σ. 1. Για τα προβλήματα της τοπικής οικονομίας βλ. «Το πρόβλημα της σταφίδας», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 2804/2683, 26.01.1960· Χρύσανθος Καρύδης, «Η σουλτανίνα μας», εφημ. *Μεσόγειος*, αρ. 2805/2684, 27.01.1960.

74. «Ο Κρητικός λαός ζητεί από το κράτος την άμεσον σύνδεσιν της νήσου μετά της Πελοποννήσου διά πορθμείου συμβάλλοντος ουσιωδώς εις την επίλυσιν του ακανθώδους τουριστικού της προβλήματος», *Τουριστική Κρήτη* 8 (1960), σ. 4-7.

75. Κ. Μαυρουλάκης, «Η πορεία των τουριστικών μας θεμάτων. Το φέρρυ μποτ και η Κρήτη», *Τουριστική Κρήτη* 9 (1960), σ. 4-5.

Συμπεράσματα: Διαχείριση της πολιτισμικής κληρονομιάς και τοπικοί οικονομικοί σχεδιασμοί

Σε κείμενό της η Όλγα Γκράτζιου συσχετίζει τη στάση των θεσμικών φορέων απέναντι στη μεσαιωνική κληρονομιά της Κρήτης με τους γενικότερους πολιτικούς και ιδεολογικούς προσανατολισμούς της συγκυρίας, όπως η προσέγγιση της χώρας με την ευρωπαϊκή κοινότητα και η πολιτική προώθηση του τουρισμού.⁷⁶ Όπως όμως παρατηρήσαμε μέσα από τη μελέτη της ιδιαίτερης περίπτωσης της πόλης του Ηρακλείου, οι ιδεολογικές διαμάχες για τα αξιόλογα μνημεία της πόλης και για τη διαχείριση της πολιτισμικής κληρονομιάς είναι ταυτισμένες με τοπικές απόπειρες προώθησης της τουριστικής ανάπτυξης, που διαπλέκονται με οικονομικές στρατηγικές επένδυσης στον χώρο της πόλης και της πολιτιστικής κληρονομιάς της.

Από τα τέλη του 1940 και στη διάρκεια της επόμενης δεκαετίας διαμορφώνονται δυο προτάσεις για τον χώρο, τα μνημεία και την τουριστική ανάπτυξη της πόλης. Η βασική τους διαφορά έγκειται στον τρόπο που αντιμετωπίζουν την έννοια του δημόσιου και του ιδιωτικού. Η μια άποψη θεωρεί τα ογκώδη βενετικά και μεσαιωνικά μνημεία εμπόδιο στην ανάπτυξη της ιδιωτικής πρωτοβουλίας για την ανοικοδόμηση της πόλης και υποστηρίζει ότι η μόνη λύση είναι η κατεδάφιση και η μετατροπή τους σε ιδιωτικά οικόπεδα. Τα βενετικά και μεσαιωνικά μνημεία χαρακτηρίζονται «απομεινάρια δουλείας» και «αντεθνικά ερείπια». Στο πλαίσιο αυτό η τουριστική ανάπτυξη μπορεί να στηριχθεί στη χρηματοδότηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, η οποία θα αναλάβει την κατασκευή ξενοδοχείων, και στις υπάρχουσες μινωικές αρχαιότητες. Την αντιπρόταση αποτελεί το «εθνικό σχέδιο» τουριστικής ανάπτυξης της περιοχής, που προωθεί η ΤΕΤΗ. Η τελευταία αντιμετωπίζει τα βενετικά και μεσαιωνικά μνημεία ως αδιαχώριστο στοιχείο της εθνικής κληρονομιάς της περιοχής και του δημόσιου χώρου της πόλης. Για αυτό και αιτείται την κρατική παρέμβαση στον αστικό χώρο με σκοπό τη χρηματοδότηση της μνημειοποίησης και της διάσωσής τους στη δημόσια θέα των εντόπιων κατοίκων αλλά και των ξένων επισκεπτών. Αυτόματα σηματοδοτείται ότι η μεσαιωνική και νεότερη κληρονομιά της πόλης είναι το ίδιο «εθνική» όσο και η μινωική.

76. OI. Gratiou, «Venetian Monuments in Crete: a Controversial Heritage», στο: Dimitris Damaskos – Dimitris Plantzos (επιμ.), *A Singular Antiquity. Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth-Century Greece*, 3rd Supplement Mousseio Benaki, Athens 2008, σ. 209-221.

Η διαπλοκή οικονομικών λειτουργιών με την ιδεολογική διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς της περιοχής αντανακλάται με τον καλύτερο τρόπο στην οργάνωση του 1ου Κρητολογικού Συνεδρίου από την ΕΚΙΜ, το 1961. Το Συνέδριο, με θέμα τη μεσαιωνική και νεότερη ιστορία της Κρήτης, δεν είναι απλά ένα επιστημονικό γεγονός με αναφορά στις προηγούμενες περιόδους της τοπικής ιστορίας, αλλά αποτελεί και μια πρόκληση για τους τοπικούς επιχειρηματίες του τουρισμού να οργανώσουν ποιοτικές υπηρεσίες φιλοξενίας σε μαζικό επίπεδο.⁷⁷ Βάσιμα μπορούμε να υποθέσουμε ότι μέχρι τότε δεν έχει οργανωθεί ποτέ ένα πρόγραμμα μεταφοράς, εστίασης, ψυχαγωγίας και διαμονής, που να αφορούσε ταυτόχρονα ένα πλήθος 400 περίπου ατόμων.

RÉSUMÉ

Spiros Dimanopoulos, *Espace urbain, sujets sociaux et développement touristique: le cas de la ville d'Héraklion 1945-1960*

Cet article examine le processus historique du développement touristique de la ville d'Héraklion en se focalisant sur la relation qui existe entre la gestion de l'héritage culturelle et les enjeux économiques en faveur du développement touristique de la ville. Dans cet article le développement du tourisme sera analysé dans le cadre de l'interactivité des politiques publiques en relation avec l'existence d'une dynamique locale «endogène». Ainsi, le développement touristique d'après-guerre dans la région ne peut pas être interprété uniquement comme une réponse ou un consentement passif de la communauté locale et des sujets sociaux aux initiatives du gouvernement, mais plutôt comme un processus dynamique multidirectionnel à partir de pressions et de revendications exercées auprès de l'Etat central. Bien entendu ces dynamiques locales ne fonctionnent pas indépendamment des politiques publiques de l'Etat pour la promotion du tourisme, mais elles se manifestent dans le cadre d'une relation dialectique avec l'agenda touristique de ce dernier.

77. ΙΜΚ, Αρχείο 7, φάκ. 18, αρ. εγγ. 103-110, 20.12.1960 και φάκ. 19, αρ. εγγ. 36-37, 08.11.1960.